Sas Péter

„KIMONDHATATLAN ÖRÖMMEL KAPTAM A MAGYARORSZÁGI KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZETÉRŐL ÍROTT HATALMAS KÖTETET"

ZÁDOR ANNA ÉS KELEMEN LAJOS LEVELEZÉSE[1]

Kelemen Lajos történész-levéltáros neve és munkássága összeforrott az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum és a ma is működő, 1859 óta jogfolytonos Erdélyi Múzeum-Egyesület nevével, s így bizonyíthatóan és tudományosan értékelhető módon az erdélyi művelődéstörténet egész 20. századi históriájával. Levéltárosi feladatainak ellátása mellett az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultása Tanárképző Intézetében tanított, heti 1–2 órában Erdély történetének 1540 és 1613 közötti időszakát ismertette, valamint oklevéltant és diplomatikát oktatott. A református és az unitárius Teológiai Akadémia diákjai szintén oklevéltant, a római katolikus Szent József Fiúnevelő Intézet szemináriumába járók az ötvösművek és a kelyhek történetét, valamint az erdélyi mennyezetfestményekről szóló ismertetetését hallgathatták. Mindezeken kívül tudományos-ismeretterjesztő előadások tucatjait tartotta szabadegyetemeken, EME-rendezvényeken, a tudományos egyesület vándorgyűlésein és városvezető sétákon. Ezek után érthető, hogy leveleiben miért mindig az idő szorítására panaszkodott. Felesége, majd leánya elvesztése után csupán a munkájának élt.[2]

1927-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület igazgató-választmánya, 1938-ban a Magyar Tudományos Akadémia fogadta tagjai közé, 1940-ben megkapta a Corvinlánc kitüntetést. Az elismerések további munkára ösztönözték, számtalan társadalmi feladatot vállalt az Erdélyi Népművelési Bizottság, a Könyv- és Levéltárosok Egyesülete, az Országos Cserkész Főtanács, az Unitárius Irodalmi Társaság elnökségében, a Magyarországi Unitárius Egyház Fő- és Képviselő Tanácsának tagjaként, 1941–50 között a Kolozsdobokai Egyházkör felügyelő gondnokaként és élete utolsó három évében az Unitárius Egyház főgondnokaként. Tevékenységével nagymértékben hozzájárult az erdélyi magyar közgondolkodás és történelmi tudat hiteles forrásokon

[1] Közreadja és jegyzetekkel ellátta Sas Péter, szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI). Jelen publikációval az *Enigma* 4 kötetes, Zádor Anna életével és munkásságával foglalkozó olvasókönyvét szeretnénk folytatni, kiegészíteni. (– a szerk.)

[2] Részletesen ld.: Sas Péter: *Erdély legendás levéltárosa. Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság.* Budapest, 2009.

alapuló kialakításához, megerősítéséhez. Tudományos fokozat és egyetemi katedra hiányában saját példaadásával nevelt ki elismert szakembergárdát, akik közé elsősorban Szabó T. Attila nyelvészprofesszor[3] és Jakó Zsigmond történettudós[4] tartozott. Idejének legnagyobb részét mások kutatásainak segítése, a mások számára történő adatgyűjtés vette igénybe. Közössége szolgálatában, fogalmazhatnánk meg egy rövidke tőmondatban, ha összegzését akarnánk adni élete és munkássága alapvetésének.

Fő műve az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárának kiteljesítése. A századelőn 40 ezer darabot számláló állományt 1918-ig félmilliós nagyságrendűvé fejlesztette. Amikor 1949-ben a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája átvette és Történeti Levéltárává „keresztelte" át, már milliós nagyságrendről volt szó. A kolozsvári legendás levéltáros minden tudományos kutató és érdeklődő rendelkezésére állt. A történelmi háttér minél hitelesebb megrajzolása érdekében sok erdélyi és magyarországi író vette igénybe segítségét. A kolozsvári Szent Mihály-templom felett lejátszódott természeti jelenség leírása irodalomtörténeti jelentőségűvé vált, miután Móricz Zsigmond *Erdély* trilógiájának első kötete, *A nagy fejedelem* című regény ennek átvételével kezdődik.[5]

A tudományos kutatók speciális köréhez tartoztak a művészettörténészek. Kelemen Lajos – „muszáj Herkules"-ként – művészettörténeti kutatásokkal és azok eredményeinek publikálásával is foglalkozott. Az 5. számú levelében megvallotta Zádor Annának: „én nem vagyok e téren szakember s amit írogattam művészettörténeti cikkeket, azokat inkább a figyelem felhívásáért és azért írtam, mert itt – sajnos – már magyar író ezen a munkatéren nem volt. Én főleg a történeti nézőpontokra ügyeltem s az épületeknek inkább történetéről írtam, mely már szakom." (1–2. kép) Nem magát érezte a leghivatottabbnak, ha a szakavatottak komoly érdeklődését és témájukban való elmélyedését megtapasztalta, saját kutatási eredményeit is hajlandó volt átengedni nekik. A legismertebb Balogh Jolánnal[6] való szakmai kapcsolata, mely az idő haladtával annyira elmélyült, hogy Kelemen Lajos a budapesti művészettörténészt húgának tekintette és úgy is szólította. Balogh Jolán a tőle kapott segítség,

[3] Szabó T. Attila (1906–1987) nyelvész, irodalomtörténész. 1933–1936 között a zilahi református Wesselényi-kollégium tanára. 1936-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosa, egyúttal 1940–1948 között a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály titkára.

[4] Jakó Zsigmond (1916–2008) történettudós. 1939–1941-ben a Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézet munkatársa, 1940–1941-ben a Magyar Országos Levéltár gyakornoka. 1941-ben az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának munkatársa, 1945–1950 között igazgatója. Ezzel párhuzamosan 1942-től a kolozsvári tudományegyetem tanársegéde, 1945-től előadótanára, 1947-től nyilvános rendes tanára 1981-ig, nyugdíjazásáig. 1949–68 között a Román Akadémia kolozsvári George Bariţiu Történelmi Intézetének munkatársa. 1990 és 2002 között az újjáalakult EME elnöke.

[5] Sas Péter: Kelemen Lajos szerepe Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának történelmi hitelességében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. 2005. 179–187.

[6] Balogh Jolán (1900–1988), művészettörténész. 1923-ban doktorált a budapesti egyetemen Hekler Antalnál. 1923-tól 1967-ig a Szépművészeti Múzeumban dolgozott: 1934-től a Régi Szobor Osztály vezetője, 1937–1945 és 1949–1955 között egyidejűleg a Modern Szobor Osztályé is.

1. Zádor Anna 1923-ban. Bäck Manci fotója.
© MÉM – MDK, Tudományos Irattár

2. Kelemen Lajos, a legendás levéltáros, 1940-es körül. © Sas Péter tulajdona

ismeretlen forrásanyag – kiemelve a 16–17. századi, fejedelemség korabeli kolozsvári számadáskönyvek adatait – nélkül nem tudta volna olyan teljességre törekvően megírni, korabeli forrásokkal alátámasztani és illusztrációs anyaggal ellátni az erdélyi reneszánsz monográfiájának első kötetét, ahogyan az szerencsés módon és időben megjelenhetett.[7]

A puritán egyszerűségben és kényszerű magányban élő Kelemen Lajos keveseknek engedte meg, hogy lelkileg közel kerülhessenek hozzá. Közéjük tartozott Biró József, a sokoldalú művészettörténész.[8] Az erdélyi műemlékek megörökítése és védelme területén kifejtett munkásságának jelentőségét elismerték, kiadványai megjelenését gróf Bánffy Miklós[9] is támogatta. Mindezek ellenére csak részleges mentességet kapott.[10] Tragikus körülmények között és tragikusan korán fejeződött be munkás élete, a második világháború vége előtt három hónappal – talán éppen az erdélyi Guberniumról szóló, elkallódott kéziratával a zsebében – édesapjával, Biró Márkkal, a nagyváradi zsidó líceum igazgatójával együtt a nyilasok Dunába lőtt áldozata lett. Erre emlékezve írta Kelemen Lajos a fiatalon, 37 évesen elpusztított művészettörténész leveleit tartalmazó iratgyűjtőre: „Dr. Biró József †1944. Megölték a gaz nyilasok B[uda]pesten".[11]

[7] Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance (1460–1541). I.* Kolozsvár, 1943. Lakásának lebombázása miatt a második kötet anyaga elpusztult. Kelemen Lajos segítségével szerényebb terjedelemben, de megírta a folytatást. Ld.: *Az erdélyi renaissance.* Sajtó alá rend. és bev. Sas Péter. Máriabesnyő, 2018.

[8] Biró József (1907–1945) művészettörténész. Festőnek indult, majd Lyka Károly ösztönzésére iratkozott be művészettörténetre a budapesti egyetemen, ahol 1932-ben doktorált Gerevich Tibornál. Nagyváradon a Régészeti és Történeti Egylet könyvtárosa, majd 1937–1939 között a Teleki-téka igazgatója. 1944-ben Budapestre költözött, a nyilasok meggyilkolták.

[9] Gr. Bánffy Miklós írói nevén Kisbán Miklós (1874–1950) író, politikus, külügyminiszter. 1906–1909 között Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja, országgyűlési képviselő. 1921–1922-ben a Bethlen-kormány külügyminisztere. 1926-ban hazatelepült Erdélybe. Az Erdélyi Szépmíves Céh elnöke, az *Erdélyi Helikon* folyóirat főszerkesztője. 1940–1944 között az erdélyi református egyház főgondnoka.

[10] Biró József: *Erdély beszélő kövei.* Sajtó alá rend. és utószó: Sas Péter. Kolozsvár, 2008. 326.

[11] Sas Péter: *Kelemen Lajos élete képekben*. Kolozsvár, 2013. 76.

A magyarországi művészettörténészek közül Lukinich Imre[12] tanácsára 1932-ben, még egyetemi hallgatóként Schey Ilona[13] fordult hozzá levélben „tanácsért és útbaigazításért": „Történelmi szakdolgozatomban Bethlen Gábor egyéniségéről kell írnom, a róla készült arcképek alapján."[14] Kelemen Lajos postafordultával válaszolhatott, mert az elsőt követően Schey Ilona következő levele két hét múlva íródott. „Jóllehet levelében azt írta, hogy nem tud segítségemre lenni, mégis egy sereg olyan adatot sorol fel, amelyet érdeklődéssel olvastam és köszönettel fel is fogok használni. Én ugyanis Bethlen Gábornak nem csak korabeli ábrázolásait keresem, hanem minden B. G. ábrázolást egészen a mai napig. Azért gyűjtöm pedig mindezeket a képeket, mert művészettörténettel is foglalkozom, s szándékomban áll B. G. teljes ikonographiáját összeállítani. Ezért nagyszerűan hasznát fogom venni a közölt adatoknak."[15] Levelének fejléce jelezte, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Intézet (Hekler tanszék) hallgatójaként írta.[16]

1933 nyarán a budapesti művészettörténészek Kelemen Lajos levéltári szobájában szinte egymásnak adták a kilincset. Először a Balogh-testvérek, Jolán és Ilona[17] érkeztek meg, akik pártfogójuk írásbeli emlékei szerint „15-én utaztak el Szebenbe, Fogarasba, Bolyára, Balázsfalvára, BethlenSz[en]tMiklósra, Gyulafehérvárra és a szomszédjába, Sárdra, innen Marosújváron át Sülyére és Herepére, s a tervük szerint 21-én érkeznek vissza ide."[18] A székesfőváros Pázmány Péterről elnevezett tudományegyeteme két szakmai tanszékének – „konkurens szomszédvárának" – vezetői, Hekler Antal[19] és Gerevich Tibor[20] professzorok egy-egy erdélyi téma eredményesebb kidol-

12 Lukinich Imre (1880–1950) történész, 1909-től 1912-ig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az erdélyi nemzeti fejedelmek története tárgykör magántanára. 1924-től az OSZK igazgatója, 1929-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Kelet-Európa történetének oktatója.

13 Kaplayné Schey Ilona (1910–2009) művészettörténész, Hekler Antalnál doktorált 1935-ban, majd magántiszviselőként, illetve a Földtani Intézet s utóbb az Unitárius Egyház könyvtárosaként dolgozott.

14 Schey Ilona levele Kelemen Lajosnak (Budapest, 1932. december 14.) Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, (továbbiakban ROLKMI) Fond 593. Dosar 91.

15 Schey Ilona levele Kelemen Lajosnak (Budapest, 1932. december 31.) ROLKMI Fond 593. Dosar 91.

16 Jelzett ikonográfiai összeállítása nem készült el, doktori értekezése *A középkori ötvösművészet és az antik hagyományok* címen jelent meg (Vác, 1935.).

17 Balogh Ilona (1912–1947) néprajzos-művészettörténész. 1936-tól 1941-ig a fővárosi Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium, 1941–1944 között az Új Iskola Egyesület Leánygimnáziumának tanára, 1945-től haláláig a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményének múzeumi őre. Kutatási témájának monografikus feldolgozását ld. *Magyar fatornyok.* Budapest, 1933. (Néprajzi Füzetek, 1.)

18 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen Lajos: *Napló II. (1921–1938)* Sajtó alá rend. és bev. Sas Péter. Kolozsvár, 2018. 660.

19 Hekler Antal (1882–1940) művészettörténész, régész. 1911-ben a budapesti egyetemen a klasszika archaeologia magántanára. 1914–1919 között a Képzőművészeti Főiskola szobrászattörténet tanára. 1918-tól 1940-ig a budapesti egyetem művészettörténet tanszékének (Archaeologiai és Művészettörténeti Intézet, Művészettörténeti és Classicai Archaeologiai Intézet, Művészettörténeti Intézet) tanára. 1925–1940 között az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője.

gozása reményében szintén elküldték tanítványaikat Kelemen Lajoshoz. Közéjük tartozott Móricz Virág,[21] akinek szakmai érdeklődését ugyancsak megőrizte a kolozsvári levéltáros naplója. „Már júniusban fölkeresett Móricz Virág dr., a Móricz Zsigmond leánya azzal, hogy az erdélyi renaissanceval akar foglalkozni. Megmondtam neki, hogy erre a tárgyra segítségemet már másnak ígértem, s mivel a Balogh Jolán munkája befejezés előtt áll: könyve megjelenése előtt ugyan e tárgyban másnak nem állhatok rendelkezésére, s most ezzel prioritásának ártanék, s ha ugyanazon adatokat és segítséget nyújtanám másnak is, amit neki, úgy tisztességtelenül, sőt perfidül járnék el. Kiderült, hogy Gerevich Tibor, a művészettörténet tanára küldte őt."[22] Az erdélyi barokk javasolt kutatásának megfontolása helyett jobb ötlete támadt, „kiment Kós Károlyhoz[23] a Kalotaszegre, majd Marosvásárhelyre, Segesvárra. Csutak Vilmostól[24] hallottam, hogy Brassóban is megfordult. Útjából látom, hogy ő ugyan nem írja meg az erdélyi renaissanceot. De nem is tudná".[25] Nem éppen hízelgő szakmai véleményét így fejezte be: „Az erdélyi történetből a világon semmit nem tud, de a legelemibb dolgokat sem. Azonban mikor említettem, hogy a ref. templom szószékének Elias Nicolai[26] volt egyik művésze, ezt a nevet se ismerte. El lehet képzelni, hogy mit tudhat akkor a többi erdélyi művészről. [...] Makkai Sándoréknál[27] volt szállva. Nem merném mondani, hogy ez és a Kós Károllyal való érintkezés, hanem inkább az vihette arra, hogy bejelentése ellenére se jött többé vissza hozzám, mert látta, hogy nálam a más elsőbbsége elcsaklizásában nemtelen segítségre nem számíthat."[28]

Júliusban Hekler Antal tanársegédje, Kampis Antal[29] érkezett Kolozsvárra, akit Kelemen Lajos *Napló*ja alapján szintén a reneszánsz témája foglalkoztatott: „A román művészet- és mívelődéstörténet bibliográfiájának összeállításáért jött ide,

20 Gerevich Tibor (1882–1954) művészettörténész. 1924-től a budapesti egyetem keresztény archaeologia és művészettörténet tanára, 1930-tól a Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet vezetője. 1925-től a Római Magyar Intézet igazgatója, majd kurátora. 1934-től a Műemlékek Országos Bizottsága elnöke, 1944-től az esztergomi Prímási Keresztény Múzeum igazgatója.

21 Móricz Virág (1909–1995) művészettörténész, író, 1931–32 között a *Nyugat* titkára.

22 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 660–661.

23 Kós Károly (1883–1977) építész, író, szerkesztő, irodalomszervező, gazdálkodó, Erdély „mindenese". Egyik alapítója és igazgatója az Erdélyi Szépmíves Céhnek, állandó résztvevője a marosvécsi Erdélyi Helikon írói találkozóknak. Az *Erdélyi Helikon* felelős szerkesztője.

24 Csutak Vilmos (1878–1936) történész. 1903-tól 1916-ig a sepsiszentgyörgyi Mikó kollégium tanára, 1906-tól őre, 1916-tól haláláig a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

25 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661.

26 Elias Nicolai (1600 körül–1660 körül) szobrász.

27 Makkai Sándor (1890–1951) író, teológus. 1926-tól az Erdélyi Református Egyház püspöke. 1936-ban lemondott egyházi hivataláról, Magyarországra költözött, s Debrecenben volt egyetemi tanár.

28 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661.

29 Kampis Antal (1903–1982) művészettörténész. Hekler Antal tanszékén 1928-tól fizetés nélküli tanársegéd, majd 1932-ben proszemináriumi előadó volt.

ezzel könyvmegrendelésekért is, de tárgyat keresett ő is dolgozásra a művészettörténetből, s előbb őt is a renaissance érdekelte."[30] A vele kapcsolatos naplóbejegyzés fontos szakmai és emberi adalék professzorai és az ő megítéléséhez. „Balogh Jolán beszélt volt már róla s elég óvatosan fogadtam, mert nem nagyon erős jellemet szimatoltam benne. Megismerkedésünk első tíz percében úgy nyilatkozott értékes főnökéről, Hecklerről[31], [sic!] hogy az meghibbant, mert Mussolini-ódákat ír. Annyi azonban bizonyos, hogy mikor álláspontomat kifejtettem arról, hogy miért nem támogathatom a renaissance-kutatásban, rögtön megértőleg fogadta fejtegetésemet s megmondta, hogy Gerevich rendes eljárása az, hogy mikor Heckler tanítványai kezdenek valamihez, mihelyt megtudja ezt, rögtön ő is azt a tárgykört jelöli ki valamelyik tanítványának. Ő a Farkas utcai templommal akart foglalkozni, de amint hallottam azután, le is vizsgázott belőle. Az 1486-ban építeni kezdett templomban a boltozathordó félpillérekben Árpád-kori építési emlékeket látott, s Herepeyvel[32] vitatkozni kezdett felőle, természetesen nem győztesen. Talán e vizsga eredménye lett, hogy mire elment innen már lemondott a Farkas utcai templomról, s a kolozsvári barokk templomok feldolgozását tűzte ki célul. Elég sok ez így is."[33] Kampis Antalról Zádor Annának sem volt hízelgő véleménye: „Egy nagy, ironikus, felforgató valaki volt."[34] Véleménye kialakításában Biró József személyes tapasztalata is befolyásolhatta. „Az ő animozitásának fő oka a kutatási területben rejlik. Ő Erdélyt indusztrializálni akarja, hogy neki legyenek érdemei az erdélyi műemlékek feldolgozása ügyében s ne nekem. Ezért igyekszik elgáncsolni az én törekvéseimet, s amint láthatja, nem a legelegánsabb eszközökkel."[35]

Kelemen Lajos még ki sem heverte Kampist, amikor néhány nap múlva újabb budapesti művészettörténész, Friedrich István[36] szerencséltette, aki Csabai István[37] néven vonult be a szakmai köztudatba. Vele kapcsolatban sem dicsekedni valóak a semmit sem szépítő, mindent a maga realitásában megörökítő *Napló* mondatai.

---

30 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661.

31 Hekler Antaltól „Heckler" névalakban is jelent meg publikáció.

32 Herepei János (1891–1970) művelődéstörténész, muzeológus, régész. A Pósta-féle kolozsvári régészeti iskola tagja. 1914-től 1923-ig az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségtárának segédarcheológusa. 1938-tól 1945-ig a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

33 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661–662.

34 „Úgy döntöttem, művészettörténész akarok lenni". Zádor Annával Beke László és Tímár Árpád beszélget. *Enigma,* 15. 2008. No 54. 144.

35 Biró József levele Zádor Annának (Nagyvárad, 1934. június 13.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (továbbiakban MTA KIK Kt.) Ms 1229/2. Biró József Zádor Annának írt leveleit ld. Biró József hagyatékából. – Biró 2008. i. m. 296–345.

36 Családi nevét belügyminisztériumi engedéllyel Csabaira változtatta. Ld.: Éri István: Házunk tája történelem. A Gerevich-gárda VI. Dr. Csabai István története. *Örökség,* 2009, 1. 22.

37 Csabai István (1912–1943) művészettörténész, 1938-tól a Műemlékek Országos Bizottsága munkatársa volt.

„Előbb nem talált otthon, s midőn másnap délben hozzám jött, aranykeretes monoklit forgatott egy fityegtetőn. Nem valami lángész benyomást tette, s a monokli se nagy tartalommutató előttem. Annyi bizonyos, hogy Julius Caesar, Napóleon, vagy Hindenburg[38] nem viseltek monoklit, mégpedig nemcsak azért, mert némelyikük idejében ki se volt találva. Én azt a szerszámot félszáz év óta ismerem, de sohase láttam még igazi tartalmas és minta-ember szemén. Tán ezért is érzek legyőzhetetlen ellenszenvet iránta s vele a viselője iránt is. Renaissance és monokli. A XV. század nagy művészeire gondoltam s velük szemben az én filozopter vendégemre, aki monoklival nézi a múltat, és ezek alkotásai után a szép erdélyi renaissance emlékekkel is meg akarja ismertetni ezt a zseni-pótlékot. Délután fél kettő volt az idő, még nem ebédelhettem s ez is hozzájárult ahhoz, hogy éhesen nem talált Friedrich úr prioritás-robbantó kísérlete rózsás kedvemben. Megmondtam neki, hogy csodálkozom Gerevich úr eljárásán, aki jól kell, hogy ismerje Balogh Jolán vállalkozását, s most mégis több tanítványának ugyanazt a feladatot adja. Én már támogatásomat odaadtam, s a munka megjelenése előtt ugyanezt perfídia nélkül másnak nem adhatom. Ha ő jött volna előbb s három év múlva, munkája készülte alatt mást segítenék megelőzésében? Nem joggal tartaná erkölcstelennek eljárásomat? A munkának is van etikája, s ezt Gerevich úr figyelmen kívül hagyta, de én nem hagyom.[39] Más tárgyban szívesen állok rendelkezésére, de ebben nem tehetem. Ekkor bevallotta, hogy ő nem állhat el a tárgykörétől, most erre kapott megbízást és 400 pengő, tehát kb. 10.000 lei segélyt. Móricz Virág szintén kapott ily úti segélyt. Mennyi pénze van Magyarországnak!”[40]

Júliusi hónap végén a helybeli Grandpierre Edit[41] jelentette be újabb témájú kutatási szándékát. Ő sem kerülhette el sorsát, bekerült a *Napló*ba. „A múlt hét végén megjelent újra nálam Grandpierre Emil[42] leánya. Most már a Szent Mihály-templom monográfusa akar lenni. Így hát Kolozsvár művészettörténete fölvirágzik. Félek azonban, hogy ha csak annyi lesz a kitartás ebben a kisasszonyban, mint a tavaly, úgy ez a terv is zápon marad. Tavaly a kolozsvári ötvösség emlékeihez akart hozzáfogni, s meg is nézte velem az unitárius emlékeket, azonban abbahagyta a nagy tanulmányozást, s azt se mondva, hogy félkalap, búcsúvétlen meglépett innen. Én akkor is azt ajánlottam, hogy vegye csak egyik egyház, pl. a reformátusok emlékeit, vagy az itteni egyházi emlékekből egyik stílus képviselőit. Ő se tudta, hogy igazában mit akar s végre is talán arra az igazságra ébredt, hogy készültsége nem elég s mivel a forrásanyag nagy része még kiadatlan, az eredeti írásos emlékeket pedig olvasni

38 Paul von Hindenburg (1847–1934) tábornok, 1925-től haláláig a weimari köztársaság elnöke volt.

39 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 662.

40 Uo.

41 Grandpierre Edit (1910–1966) tanár, művészettörténész.

42 Grandpierre Emil (1874–1938) ítélőtáblai, utóbb közigazgatási bíró, politikus. A Károlyi-kormány kinevezése révén 1918. december 1-től Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja, kormánybiztosa. 1921-ben a Magyar Szövetség alelnöke, 1922-ben az Országos Magyar Párt elnöke. 1925-től Budapesten közigazgatási bíró.

nem tudja, jobbnak látta – s jobban is tette – félreállani. Nem tudom, hogy a templommal mennyiben jár jobban, de eredeti adatokat itt is kellene ismerni s olvasni.[43] Én feldiktáltam neki a templom irodalmát, ami kevés van. Ő csak a Műemlékek Orsz[ágos] Bizottsága kiadványai II. kötetében fölsorolt irodalmat ismerte[44] s az újabból semmit se. A munkát megkezdte Jakab Elek Kolozsvár története oklevéltárával.[45] Kíváncsi vagyok a folytatásra s a végére."[46]

A következő esztendő júliusának elejére a Csabai István pártfogolta kolléganő, Czobor Ágnes[47] jelentette be kutatási szándékát. „Egyszerre érkezett Csabaival s együtt is szállásoltak, olyan alapon, amely Romániában mindennapos. Én ezt másodnap tudtam meg, de mint afféle elmaradott ókonzervatív erkölcsű, vén, obskúrus alak, sehogy sem tudtam méltányolni. [...] Pestről írt nekem s az erdélyi festészet történetéhez kérte támogatásomat, a fejedelemség korában. Csak a következő négy kis tárgykörre szorítkozott: 1. A fejedelemség korának összes arcképei. 2. Az összes freskók. 3. Az összes mennyezetfestmények. 4. A címereslevelek festészete. Ily célkitűzéshez igazán a tudatlanság vakmerősége szükséges."[48] Czobor Ágnes végül abbahagyta az erdélyi témák kutatását. Doktori értekezésének új témája: *Marinetti és a futurizmus* lett.[49]

Kelemen Lajos a két fiatal kutatót jó vendéglátóként meghívta lakására, hogy kötetlenebbül beszélgethessenek. Nagy és bosszantó meglepetés érte. „Fr[iedrich]-Csabai itt átadta doctori értekezését – Az erdélyi renaissanceról.[50] Belétekintve láttam az illusztrációkból, hogy ő Alvincen, Sz[en]tBenedeken, Bethlen-Sz[en]tMiklóson és Keresden járt, s midőn ezt meg is kérdeztem tőle, igenlő válaszára rögtön láttam, hogy tavalyi nyíltan és nyersen adott leckém nem használt.[51] Ő tudva ment el prioritás orzásra. Igaz, hogy ebben felbújtója legalább is olyan hibás, mint a tettes, akinek, ha már 10.000 lei útisegélyt kapott, tenni is kellett valamit: A kérdés lényegét ennyi anyaggal úgyse lehet megoldani. Megmondtam neki, hogy értekezését még a nyáron elolvasom. Most fáradtságom és elfoglaltságom mellett nem fogok hozzá, de a szünidőn mindenesetre elolvasom. Ezzel a könyvet félre is tettem. Este azonban belénéztem s akkor megláttam, hogy egy jegyzetében a Balogh Jolánnak nyújtott

43 Grandpierre Editnek a témában megjelent munkája, Gerevich Tibornak írt doktori értekezése: *A kolozsvári Szent Mihály templom.* Kolozsvár, 1936. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 82.)

44 Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma.* Budapest, 1906.

45 Jakab Elek *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* I. Buda, 1870.

46 1933. július 20-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 663.

47 Czobor Ágnes (1914–1987) művészettörténész. Jelentkezése időpontjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen német-olasz szakos hallgatója. 1949–1970 között a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának tud. munkatársa, 1970-től 1983-ig a Grafikai Osztály vezetője.

48 1934. július 26-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 736.

49 Könyv alakban A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai, 14. köteteként 1938-ban jelent meg.

50 Csabai István: *Az erdélyi reneszánsz művészet*. Budapest, 1934.

51 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 737.

3. Zádor Anna 1954-ben. © MÉM - MDK, Tudományos Irattár

segítségemet olyan fogalmazásban írta meg, mely legalább kétértelmű. Szerinte „Balogh Jolán cikkének[52] adatait nagyrészt K. L. kolozsvári egy[etemi] l[evél]t[á]ros szolgáltatta".[53] Balogh Jolán a *Magyar Művészet*ben oly korrektül, sőt túlzottan is

[52] Balogh Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. *Magyar Művészet,* 10. 1934. 129–158.
[53] Csabai 1934. i. m. 41. A szerző idézett jegyzetének első mondata még elmarasztalhatóbb, melyben

elismerte neki nyújtott segítségemet,[54] hogy azt Cs[abai] úrnak megismételni nemcsak fogadatlan prókátorság, de inkább perfid túlzás, gyanúsító és a kitűnő dolgozat értékét kisebbítő beállítással, illetve alattomos rossz szándékkal. Viszont ugyanez a mondat arra is alkalmas, hogy kérdőre vonás esetén jámbor és jóakaratú forrásutalás tisztuljon ki belőle."[55]

Csabai István szakmai felkészültségével a későbbiekben sem volt megelégedve. A Gerevich-emlékkönyvben megjelent tanulmányához[56] erős kritikai megjegyzéseket fűzött. „Már ez a cím helytelen, mert a cikkben tárgyalt templomok közül egyik sincs a régi Marosszéken. [...] Szakba vágó súlyos tévedés azonban Csabainak az a megállapítása, hogy Erdély legnagyobb kastélyai rokokó-ízlésűek". Kritikái sorát ezzel a ma is megszívlelendő mondattal zárta: „Az írónak sokkal többet és mélyebben kell ismernie Erdély múltjából, szelleméből és emlékeiből, hogy jobbat alkothasson."[57]

A korszak egyetemi hallgatóinak és végzett művészettörténészeinek hiteles és megbízható bemutatása cezúrát, elválasztó határvonalat eredményezett köztük és Zádor Anna szakmai hozzáállása, valamint azt meghatározó alapvető jellemvonásai között. Összevetésük alapján magától értetődő, hogy Kelemen Lajos a személyes találkozásuk hiányában is olyan véleményt formált róla, amivel kiérdemelte odaadó támogatását és szimpátiáját. (3–4. kép)

Zádor Annának a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen 1922-ben elkezdett tanulmányai a befejezésükhöz közeledtek. Professzora, Hekler Antal tanácsára „a zöldfülűek vakmerőségével"[58] disszertációja témájának az *Olasz építészet-elméletek a renaissance és a barokk korában* kidolgozását választotta.[59] 1926-ban, diplomája megszerzése után elméleti témája gyakorlati helyszínén, Olaszországban folytatta kutatómunkáját. A numerus clausus miatt számára is elérhetetlen kutatói ösztöndíj helyett professzora, Hekler Antal intézett egy szerényebb támo-

arra utalt, hogy Balogh Jolán cikkének „megjelenésekor jelen dolgozatunk már készen állott." Így akarta a téma kutatásának és feldolgozásának időbeli elsőbbségét önmagának kisajátítani.

54 „Különös hálával tartozom Kelemen Lajos tanár úrnak, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár levéltárosának, aki nagy tudásával és páratlan emlékismeretével kutatásaimat állandóan irányította. Az ő segítsége nélkül tanulmányom nem jöhetett volna létre. Végül hálás köszönetet mondok mindazoknak, akik munkámban szóval vagy tettel segítettek, különösen pedig azoknak, akik a tulajdonukban levő műemlékek tanulmányozását számomra lehetővé tették." Balogh 1934. i. m. 129.

55 Uo., 129–158.

56 Csabai István: Három marosszéki rokokó templom. *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik fordulójára.* Budapest, 1942. 160–170.

57 Kelemen Lajos: Megjegyzések a Gerevich-emlékkönyv erdélyi anyagához. *Erdélyi Múzeum,* Úf. 5. 1943. 116–119.

58 Bibó István: Zádor Anna (1904–1995*). „Emberek, és nem frakkok". A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*. II. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma,* 13. 2006. No 48. 441.

59 Ld.: A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai, 7.

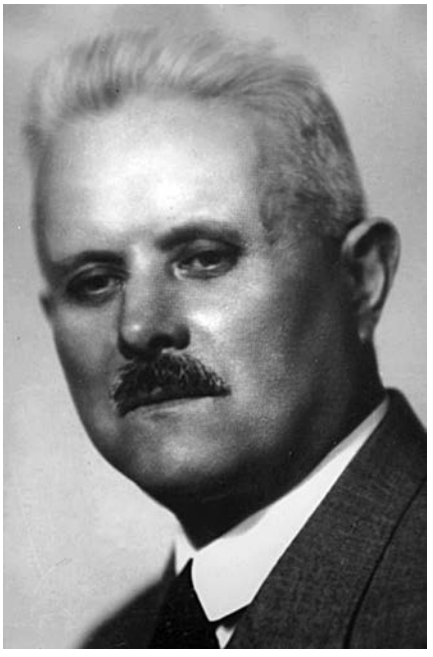

4. A hatvan éves Kelemen Lajos
© Sas Péter tulajdona

gatást, mellyel Milánóba mehetett, ahol „a pályakezdők őrangyala”[60] elvezette Leopoldo Pollachnak magyar vonatkozásokat is tartalmazó ismeretlen hagyatékrészéhez. Innen már egyenes út vezetett a téma lehetőség szerinti teljes feldolgozásáig[61] majd végül kiteljesítéséig, a történelmi Magyarország klasszicista építészetének monografikus szintű összeállításáig. Első lépcsőfokként a Magyar Tudományos Akadémiának 1933-ban a székesfőváros művészettörténeti jutalmára kiírt pályázatának megnyerése jelentette. A Franklin Társulat irodalmi szerkesztőjeként szabadidejében járta Magyarország olyan tájait, városait, falvait, ahol klasszicista emlékekkel kapcsolatos adatokat gyűjthetett. Mindezek eredményeként *A neoklasszicizmus építészete Magyarországon* címen beadott tanulmány hivatalos elismeréséig öt évet kellett várni.[62] Akkor azonban felgyorsultak az események. Még abban az esztendőben megbízást kapott a magyar klasszicizmus építészete szintézisének történeti része megírására. A tipológiai rész kidolgozására Rados Jenő kapott felkérést.

A legfontosabb kiindulópont a levéltári kutatás volt, ahol az erdélyi épületek adatainak összegyűjtése érdekében kihagyhatatlannak bizonyult Kelemen Lajos levéltáros bevonása, segítőkészségének kérése. Zádor Anna első levelének keltezése alapján 1935. augusztus 16-i dátummal – hihetőleg az ugyancsak Hekler-tanítvány,[63] a reneszánsz-kutató Balogh Jolán önzetlen támogatásának példájára és kollégája, Biró József tanácsára[64] – vette fel a kapcsolatot Kelemen Lajossal. A kolozsvári levéltáros

60 Bibó 2006. i. m. 442.

61 Leopoldo Pollach és Pollack Mihály. *Archaeologiai Értesítő,* 45. 1931. 187–239.

62 Bibó 2006. i. m. 442.

63 Ld.: Markója Csilla: „Ellentétek keresztezési pontja vagy magad is.” – Zádor Anna kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma,* 15. 2008. No 54. 46.

64 „Valamikor 1930 táján ismertem meg a budapesti egyetemen, ahol akkor a Hekler-tanszéken voltam fizetéstelen gyakornok. Noha mindketten elég zárkózottak voltunk, elég gyorsan megbarátkoztunk, amiben része volt annak is, hogy engem is akkor a hazai barokk művészet foglalkoztatott.” Zádor Anna: Biró József (1907–1945) *Művészettörténeti Értesítő,* 34. 1985. 203. Barátságuk a továbbiakban is megmaradt, a fontosabb eseményekről levélben tájékoztatták egymást. Ld.: Sas Péter: Egy erdélyi mű.

Naplójának egyik bejegyzéséből kitűnik, hogy megkeresésére azonnal válaszolt. „Ma különben Dobokára akartam volna kimenni, de egész délelőttömet lefoglalta egy dr. Zádor Annának írott 8 oldalas levelem, aki erdélyi, újklasszikus épületekről s ilyen magyarországi épületekről szóló itteni esetleges levéltári adatokról érdeklődött."[65]

Kelemen Lajos a 4. számon közölt levelét nem fejezte be. Sok személyes jellegű, bizalmas információt tartalmazott, melyek közlésével Zádor Annát esetleg erdélyi kutatásai feladására késztethette volna, márpedig ezt a legkevésbé sem szerette volna. Idézett levelében megemlítette, hogy „a kolozsvári új-klasszikus épületekkel dr. Biró József szándékozik foglalkozni". Majd utána rögtön hozzátette: „Részemről helyesebbnek találnám, ha ő megelégedne az erdélyi barokkal, mely igazában akár egy életre is elég dolgot ad s a XIX. századi építészeti emlékeket másnak hagyná." „Nagysádnak célkitűzésében nagy örömmel állanék szolgálatára." Zádor Annát levelének fogalmazásmódja vagy esetleg mástól kapott információk hatására, de teljességgel alkalmasnak gondolta kitűzött célja megvalósítására. Talán beszélhetett Biró Józseffel, hogy elégedjen meg a barokk emlékek feldolgozásával. Nem akarhatta, hogy Zádor Anna „prioritás orzónak" érezze magát és visszalépjen Biró József korábbi jelentkezése miatt. Hihetőleg ezek miatt az okok miatt nem fejezte be és nem küldte el ezt a levelét, mert személyekre vonatkozó tartalma többé nem ismétlődött meg. A szakmai közreműködők megítélésében tett megállapítása sem vált túlhaladottá: „Itt annyi a feldolgozni való, hogy tíz embernek is jut tízféléből is, s nem kell irigy kutyák módjára a másé után kapkodni."

Zádor Anna korábban már hallhatott Kelemen Lajosról, kollégái szó- és írásbeli közléséből ismerhette legjellemzőbb tulajdonságait: őszinte szókimondását, puritán életvitelét, közismert szerénységét, eléggé meg nem köszönhető segítőkészségét. Rokonszenvet ébreszthetett benne, mert figyelmeztette a vele szembeni helyes magatartásra váradi kollégáját. Erre utalt Biró József kolléganőjének írt szóbeli diskurzusának részletében: „Ja igen, nagyon köszönöm szíves dorgatóriumát a Kelemen-ügyben. Igaza van s én egyébként nagyon is vigyázok a hálálkodásra. Speciálisan azonban maga Kelemen kérte kifejezetten, hogy ne hálálkodjak neki, mert az Erd[élyi] Múz[eum]-ban nem szokás."[66] Zádor Anna „négyszemközti", magánlevélben, nem a nagy nyilvánosság előtt kifejezett megemlékezése azonban jóleshetett neki. Abból az alkalomból küldte jókívánságait, hogy Horthy Miklós kormányzó a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére „Kelemen Lajos történettudósnak a történettudomány terén szerzett kiváló érdemeinek elismeréséül a Corvin-lánc kitüntetést adományozta".[67] A levél további tartalma miatt különleges-

vészettörténész munkássága leveleinek tükrében (Biró József levelei Lyka Károlyhoz). *Ars Hungarica,* 23. 1995. 100.

65 1935. augusztus 24-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 794.

66 Biró József levele Zádor Annának (Nagyvárad, 1934. június [20 körül] hétfő). MTA KIK Kt. MS 1229/9.

67 Kiket tüntetett ki a Kormányzó Úr a Corvin-lánccal és -koszorúval? *Keleti Újság,* 1940. október 24. 245. sz. 2.

ségnek számít, befejezésül jó egészséget kívánt kolozsvári támogatójának, hogy „folytathassa munkáját a megnagyobbodott ország és az egész magyarság érdekében". Mondatát professzorának is olvasnia kellett volna, hogy szégyenkezzen egy korábban megjelent, halála után posztumusz kötetébe is beillesztett cikkében olvasható megfogalmazásért, amikor: „közénk tolakodott magyarul beszélő idegenek"-et emlegetett.[68] Az sem tisztázott, hogyan egyeztette össze politikai meggyőződésével, hogy a leghűségesebb tanítványa az egyedüli zsidó diákja, Zádor Anna volt.[69]

A Zádor–Kelemen-levelezés személyes hozadékán felüli szakmai eredményét Zádor Anna (történeti rész) és Rados Jenő (tipológia) közösen írt, máig alapmunkának tekinthető szakkönyve: *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* (Budapest, 1943.) tartalmazza. Zádor Anna rendkívül fontosnak tartotta, hogy az éppen tíz évig tartott kutatómunkájának támogatói közül a kolozsvári levéltáros szakmai segítsége – s ezáltal tudásának elismerése –, ne merüljön feledésbe. A kötet Erdélyre vonatkozó jegyzetanyaga előtt olvasható: „Az itt tárgyalt – sajnos, minden igyekezet ellenére is hiányos – anyag összegyűjtésében, az adatok és fényképek megszerzésében dr. Kelemen Lajos főigazgató úr, valamint dr. Biró József úr értékes támogatásukkal és tanácsaikkal segítettek,[70] amiért e helyütt is őszinte köszönetemet fejezem ki."[71] Majd néhány oldallal később: „Az erdélyi kastélyokra vonatkozó fontos felvilágosításokért Kelemen Lajos főigazgató úrnak tartozom őszinte hálával."[72] A megjelent kötetből azonnal küldött tiszteletpéldányt, melyet kolozsvári mentora őszinte hálával köszönt meg. „Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetéről írott hatalmas kötetet."[73]

Szakmai és emberi kapcsolatuk Zádor Anna kutatásainak befejezésével és kötetbe rendezett eredménye közreadásával nem ért véget. Még nem kerültek elő további írásbeli diskurzusok, de Kelemen Lajos egy 1956-ban, Balogh Jolánnak írt levelében arra utalt, hogy egykori levelezőtársa munkásságát számon tartja, méltányolja és lehetőség szerint újabb adataival szívesen támogatná. „Zádor Annát pedig könyve valamikori esetleges új kiadása, de legalább is a régi anyagának kibővítése érdekében egy sorozat új-klasszikus kisebb nagyobb kastély, udvarház és városi házról kívánom tudatni. Nehányról már csak gyászjelentést írhatok s többnek még képe se maradt, annál kevésbé alaprajza, méretei."[74] Ígért szakmai jellegű adatait hihetőleg az abban

[68] Hekler Antal: Mindent vissza! In: Uő.: *A magyar kultúrpolitika 1919–1939.* Budapest, 1942. 49.

[69] Markója 2008. i. m. 37., 40.

[70] Biró József a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség Levéltárában átnézte a Zádor Anna kutatásaival kapcsolatos iratanyagot. „Három csoportot, a Publico-Ecclesiasticát, a Dioecesant és a Fundationaliát kutattam át és valamennyi, Újpalotára található papirost elolvastam. Egyben kimásoltam mindent, ami legtávolabbi vonatkozásban érdekelheti magát." Biró József levele Zádor Annának (H. n., é. n.) MTA KIK Kt. Ms 1241/8.

[71] Zádor–Rados 1943. i. m. 281.

[72] Uo., 283.

[73] Ld.: Kelemen Lajos 11. számon közölt levelét (MTA KIK Kt. Ms 6394/292).

[74] Kelemen Lajos Balogh Jolánnak (Kolozsvár, 1956. augusztus 23.) MOL.

az időpontban családostól Kolozsváron tartózkodó Entz Gézával[75] vagy a néhány napon belül Bukarestből Kolozsvárra érkező Balogh Jolánnal el is küldhette.

Zádor Anna sem felejtette el a levelezésben kimerülő szellemi találkozásukat. Biró József halálának 40. évfordulójára írt megemlékezésében kitért Kelemen Lajos személyiségére, akinek tragikus sorsú kollégája is oly sokat köszönhetett. Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a rá oly jellemző „makacs hűséget" Kelemenre is kiterjesztette.[76] A legendás levéltárost „Erdély kiváló polihisztorá"-nak nevezte, akivel Biró József „személyes barátságban és – tudtommal – sűrű levelezésben is állt".[77] Ezt a mondatát Zádor Anna akár önmagára is érthette, személyes találkozásuk hiánya és kevésbé gyakori levelezésük ellenére lelkileg közel érezhette magához kicsit régimódi szóhasználatú, szókimondó, de mindenkor minden tiszteletet megadó kolozsvári támogatóját, erdélyi „lélekvezetőjét".[78]

Levélben elküldött írásbeli kérésemre Zádor Anna – mint utóbb kiderült, éppen halála előtt egy hónappal – azonnal, postafordultával válaszolt. „Hivatkozással szíves soraira, nagyon örülök, hogy az erdélyi művészettörténészek levelezése foglalkoztatja. Sajnos nekem az Akadémia Kézirattárában lévő anyagon kívül semmi egyéb anyagom nincsen, de Biró Józsefnek volt egy kis kiállítása és akkor a család adott további leveleket. Kelemen Lajos hagyatéka tudtommal Dr. Balogh Jolánhoz került, aki ezt gondosan felhasználta. További sors[á]ról Dr. Török Gyöngyi tud felvilágosítást adni. Az általam leadott levelek a megfelelő hivatkozás betartásával természetesen felhasználhatók. Szívélyes üdvözlettel Zádor Anna".[79] Szerencsére a kolozsvári Állami Levéltárban végzett kutatásaim során találtam Kelemen Lajosnak írt Zádor Anna leveleket is, így levélváltásuk szinte teljes egészében olvasható.

* * *

Zádor Anna Kelemen Lajosnak
(Bp., 1935. augusztus 16.)

B[uda]pest, 1935. VIII/16.

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram,

Méltóztassék megengedni, hogy soraimmal ismeretlenül is felkeressem, de kolle-

---

75 Entz Géza (1913–1993) művészettörténész. 1939–1941 között az Országos Bibliográfiai Központ, 1941–1945 között a kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa. 1945-től 1950-ig a Bolyai Tudományegyetem tanára. Visszatelepülése után 1953-tól nyugalomba vonulásáig az Országos Műemléki Felügyelőség tudományos osztályának vezetője.

76 Markója 2008. i. m. 68.

77 Zádor 2005. i. m 204.

78 Markója 2008. i. m. 51.

79 Zádor Anna levele Sas Péternek (Budapest, 1995. február 3.) Gépírásos levél autográf aláírással. Magántulajdonban.

gám buzdítására teszem, aki áradozva említi mindenkor segíteni kész jóindulatát. Már hosszabb ideje dolgozom a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából a magyarországi klasszicizmus építészettörténetén. Bár igen nehéz akadályokkal kell megküzdenem és anyaggyűjtésem még így sem tökéletes, kénytelen vagyok az eddigi eredményeket mielőbb feldolgozni. Így akadtam jegyzeteim közt azon feljegyzésre, hogy a gyömrői Teleki-levéltár jelenleg Főlevéltáros Uram feldolgozása alatt áll. Mivel a gyömrői kastély egyike a kor legfontosabb emlékeinek, amelyet csupán stíluskritikailag Pollack Mihály[80] művei sorába sorozzuk, minden további adat igen értékes lenne. Úgy hallottam, hogy erre vonatkozólag van nehány levél a gróf Teleki család levéltárában. Kérésem tehát az: ha lehetséges, méltóztassék nekem e kastély építésére vonatkozó adatokat közölni, hogy én azokat a forrás pontos megnevezésével szükség szerint felhasználhassam.

Fáradozását előre is hálás szívvel köszönve maradok megkülönböztetett tisztelettel

dr. Zádor Anna

Budapest II.
Rózsahegy u. 1/b

ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Kézírásos levél A BUDAPESTI KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS CLASS. ARCH. INTÉZETE (HEKLER-TANSZÉK) - KUNSTHIST. UND CLASS. ARCH. INST. DER PÁZMÁNY UNIVERSITAT (LEHRKANZEL HEKLER) fejléces levélpapírján. Címzés: Nagys[ágos] dr. Kelemen Lajos főlevéltáros úrnak Cluj Bibliotheca Universitate. Feladó: dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsahegy u. 1/b. A levél alsó részén Kelemen Lajos megjegyzése: „Válasz VIII. 19. d. u. Nem a levéltár, hanem a gróf gyömrői. Gyömrőn is van Teleki-l[evél]t[á]r. Neoklasszikus emlékek: szurduki mauzóleum és m[agyar]fenesi gloriette, valószínűleg u[gyan] a[ttól a] mestertől. Több falusi kúria (Csesznek, Esztény?)"

Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. augusztus 19.)

Igen tisztelt Nagysád!

A legnagyobb örömmel tennék eleget kívánságának, tőlem telhetőleg –, de sajnos kérdésében ez nincs módomban.

Az a levéltár ugyanis, mely iránt Nagysád érdeklődik, nem a gyömrői levéltár, hanem gr. Teleki László (a gyömrői) levéltára. Érdekes, hogy majdnem mindenki helytelenül ismeri, vagy idézi.

80 Pollack Mihály (1773–1855) építész, a magyar klasszicista építészet kimagasló mestere.

Itt egy időben (ezelőtt 35–40 évvel) egyszerre 3 Teleki László gróf élt s ezeket lakóhelyükről különböztették meg. Így volt a lónai vagy hosszúfalvi gr. Teleki László (Miksa fia),[81] ki ma is él Hosszúfaluban; Nagybánya közelében. A másik Teleki László gróf T[eleki] Sándornak, a humanista írónak,[82] Petőfi barátjának fia volt s ezt költói T[eleki] Lászlónak hívták.[83] (Mivel mindig egy szép vizslával járt, Kolozsvárt nevezték a kutyás Teleki Lászlónak is.) Végül a harmadik volt a gyömrői (Pest m[egye]) gr. Teleki László.[84] Ez feleségétől, Paget Ilonától[85] elválván, eladta erdélyi birtokait és kolozsvári házát s Gyömrőre költözött és ma is ott él, tudtommal.

Ennek a kolozsvári házában, mely ma is áll s a melyről nem rég dr. Biró József írt egy b[uda]pesti folyóiratban (ha jól jut eszembe az Arch[aeologiai] Értesítőben[86]), ott maradt volt a család úgynevezett lónai ágának a levéltára s 1906-ban ezt a Gróf az Erdélyi Múzeum őrizetébe adta. Ezt a levéltárat nevezik azóta Teleki László gr[óf], (a gyömrői) levéltárának. Tehát nem a levéltár gyömrői, hanem a gróf.

Ebben a levéltárban a család Teleki Mihály erd[élyi] kancellár[87] Pál fiától[88] származó ágának levelei voltak főleg, s Lónára és tartozékaira szóló birtok- és pörlevelek. Mintegy 25.000 missilis levele nagyon értékes anyag. Azonban e levéltárban Gyömrőre, illetve a kastélyra egy sornyi oklevél vagy adat sincs.

Gyömrőn is volt s tán ma is van egy Teleki-levéltár. Ebben voltak nagyrészben a Köröstarcsai Weér család oklevelei is. Midőn a Weér címereslevél azelőtt vagy 40–50 évvel a Turulban megjelent,[89] abban a publikációban úgy emlékszem, hogy van valami e levéltárról. Én ezt a levéltárat soha se láttam s egy b[uda]pesti mathematikus író nekem tavaly azt írta, hogy Gyömrőn nincs levéltár. Ebben azonban én nem hiszek s inkább hiszem azt, hogy az illető nem jól kereste azt, vagy tán lerázták őt a nyakukról azok, akiktől esetleg nem megfelelő formában tudakozódott. Ott volt Teleki-levéltár s annak valahol meg is kell lenni. A kastély építésére vonatkozó adatok csakis abban lehetnek.

Így tehát én arra adatokkal – sajnos – nem szolgálhatok.

Ha Nagysád az egész régi nagy Magyarország újklasszikus építészetével (vagy csak kastélyépítészetével?) foglalkozik[90], úgy Erdélyben is van nehány ily épület, ha nem

---

81 Gr. Teleki László Gyula (1866–1936).

82 Gr.Teleki Sándor (1821–1892) Kővárvidék főkapitánya, 1848–49-es honvéd ezredes, a Petőfi Társaság és a Magyar Történelmi Társulat alapító tagja.

83 Gr. Teleki László (1863–1929) Kolozs vármegye főispánja.

84 Gr.Teleki László (1864–1949). Első feleségétől 1899-ben vált el.

85 Gr. Teleki Lászlóné Paget Ilona (1862–1932).

86 A Teleki-házról van szó. Lásd Biró József: Két kolozsvári főúri barokkpalota. *Archaeologiai Értesítő,* 48. 1934. 115–134.

87 Gr. Teleki Mihály (1634–1690) Kővárvidék főkapitánya, országos generális, főkancellár.

88 Gr. Teleki Pál (1719–1773) Fogarasföld főkapitánya, Doboka vármegye főispánja.

89 Horváth Sándor: A Muronyi Weér család czímerlevele 1509-ből. *Turul,* 1891. 84–86.

90 A történelmi Magyarország klasszicista építészetével foglalkozott. Ld.: Zádor–Rados 1943. i. m.

is oly nagyszabású, mint a magyarországiak. De vannak kisebb épületek e stílus termékeiből a városokban is.

Egy nagyon finom, nemes formájú síremlék, mauzóleum van pl. Szurdokon, melyet a regényíró Jósika Miklós br. hasonlónevű atyjának emeltek s Magyarfenesen is (Kolozs m[egye]) van egy dombtetőn egy szép gloriette e nemből. Képe megjelent a Kolozsvárt szerkesztett *Művészeti Szalon*ban, a magyarfenesi Jósika-kastélyról szóló cikkemben.[91] Nem emlékszem biztosan, de úgy hiszem, hogy a szurduki sírkápolna is megjelenhetett a *Tört. Életrajzok*ban, br. Jósika Miklósnak dr. Dézsi Lajos által írott életrajzában.[92] Sajnos, ezek építőit sem ismerem. Nemes formájú, szép emlékek. A m[agyar]fenesi ma már szétomlóban van. A kettőt valószínűleg ugyanaz a mester építhette vagy tervezte.[93] Nehány falusi nemesi kúria is van e stílusból. Kővárhosszúfaluban is ilyen emlék a kastély főkapuja. Építőjét ennek se tudják. A gyalui, középkori (1438 és a XV. sz. vége) eredetű várkastélyt is ebben az ízlésben alakították át, de csak külsőleg.

Nagyon sajnálva, hogy kívánságának nem tehettem eleget, maradok tisztelője: Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1935. VIII. 19. d. u.

Kézírásos levél. MTAK KIK Kt. Ms 1229/29.

Zádor Anna Kelemen Lajosnak
(Bp., 1935. augusztus 21.)

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram!
Hálásan köszönöm n[agy]b[ecsű] levelét és egyúttal elnézését kérem tévedésemért. Örülök, hogy ez már mással is megesett, viszont sajnos így nincs sok reményem arra, hogy a keresett adatokat megleljem. Végtelenül hálás lennék, ha esetleg előttem rejtve maradt klasszicisztikus erdélyi emlékekre hívná fel figyelmemet, egyházi és világi épít[észete] egyaránt érdekel. Lehet-e valami közelebbit megtudni pl. a fehéregyházi Haller-residenciáról, avagy a füvesi (Verzár)[94] Baranyi-Zichy kastélyról? Avagy találtatott-e a Főlevéltáros Uram által feldolgozott levéltári anyagban olyan adat, amely valamely fontosabb magyarországi emlékre nézve bír jelentőséggel?

Fáradozását hálás szívvel köszönve maradok őszinte tisztelettel

dr. Zádor Anna

[91] *A magyarfenesi br. Jósika park régi gloriettje a Csicsal hegyen* címen. Tóth István rajza. Ld.: Kelemen Lajos: A magyarfenesi báró Jósika-kastély. *Művészeti Szalon,* 1927, 12. 10.

[92] *A szurduki kápolna* címen. Ld.: Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós 1794-1865.* Budapest, 1916. 267.

[93] A szurduki kápolna jó állapotban ma is áll. Bicsok Zoltán – Orbán Zsolt: *„Isten segedelmével udvaromat megépítettem..." Történelmi családok kastélyai Erdélyben.* Csíkszereda, 2011. 309.

[94] Füves: település Romániában, a Partiumban, Bihar megye margittai járásában. Első okleveles említése: Verzár (1888).

Budapest II.
Rózsahegy u. 1/b.
aug. 21.

Kézírásos postai levelezőlap. ~~Postkarte~~ Lev. lap. ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Címzés: dr. Kelemen Lajos főlevéltáros úrnak Románia Cluj Calea Motilor 16. A levelezőlap felső részén Kelemen Lajos megjegyzése: „Jött VIII. 22. Válasz VIII. 23. 8 oldalas, részletes levélben."

Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. augusztus)

Igen tisztelt Nagysád!

Levelére sietek válaszolni, mert lehet, hogy pár napra elutazom s csak szept. 1. után leszek újra itthon, mikor szolgálatom újra kezdődik. Mivel hivatali helyiségembe nem mehetek be, mert az a nagytakarítás miatt be van zárva előttem is: főleg csak emlékezetből írhatok.

Mindenekelőtt azt tudatom, hogy a kolozsvári új-klasszikus épületekkel dr. Biró József szándékozik foglalkozni. Ő azonban most az őszön, midőn ide jön, egyelőre Gernyeszegre vonatkozó kutatásait akarja befejezni.[95] Ő a barokkal kezdte s az ezután következő stílusok alkotásai mind érdekelték. Itt meglehetős sok épülethez vittem el és sokról csinált följegyzést, rajzvázlatot vagy fényképfölvételt. Az utóbbiak azonban nem elég jók. Részemről helyesebbnek találnám, ha ő megelégedne az erdélyi barokkal, mely igazában akár egy életre is elég dolgot ad s a XIX. századi építészeti emlékeket másnak hagyná. Hiszen pl. csak Szamosújvár 20–25 szép barokk házának feldolgozása legalább 2–3 évi munka, ha alaposan akar dolgozni. Ő eddig elég szerencsével és gyorsan dolgozott. Én jobban szeretném, ha inkább lassabban és alaposabban dolgozna. Utolsó tanulmánya is a bonchidai szép gr. Bánffy-kastélyról[96] pl. ép[p]en az ottani szobrok méltatása és fényképábrázolása nézőpontjából engem nem elégít ki, pedig én nem vagyok e téren szakember s amit írogattam művészettörténeti cikkeket, azokat inkább a figyelem felhívásáért és azért írtam, mert itt – sajnos – már magyar író ezen a munkatéren nem volt. Én főleg a történeti nézőpontokra ügyeltem s az épületeknek inkább történetéről írtam, mely már szakom.

Ezért rendkívül örültem, midőn dr. Balogh Jolán a renaissance kutatására itt megjelent, mert őt minden tekintetben hivatottnak láttam erre a tárgykörre s tőlem telhetőleg a legnagyobb készséggel támogattam kutatásait és adatszerzését.

---

95 Ld.: a kutatások végeredményét: Biró József: *A gernyeszegi Teleki-kastély.* Budapest, 1938.
96 Biró József: *A bonchidai Bánffy-kastély.* Cluj, 1935.

Megütközéssel láttam aztán hogy midőn erre a szép és nagy tárgyra már harmadik éve volt dolgozó erő: akkor ide olyan ifjak jöttek be – mindkét nemből –, akik tudás és hivatottság dolgában mérföldekre állottak hátra s mégis az évek óta dolgozó hivatottabbnak a prioritására törtek.

Természetes, hogy én ily kísérletezést nem támogathattam s ezt nyíltan megmondtam a kísérletezőknek. Az illetők különös és meggyőződésem szerint fogyatékos irodalom-ethikai érzékére vall az, hogy ezek után – amint értesültem – eljárásomban nem a prioritás becsületes és minden úri emberre kötelező védelmét, hanem a „monopolizálást" látták.

Ily felfogású emberekkel én jövőre szóba se állok s hozzám bármelyikük hiába fordul többé más tárgykörben is.

Itt annyi a feldolgozni való, hogy tíz embernek is jut tízféléből is, s nem kell irigy kutyák módjára a másé után kapkodni. Aztán tanulni kell előre is. Hiszen jött ide be olyan művészettörténész dr., aki pl. Elias Nicolai nevét se ismerte – az erdélyi renaissanceról írni.[97] S jött egy kis, fiatal leány, nagy célkitűzésekkel, de tárgyában minden helyi előkészület nélkül.[98] Az idén pedig egy egyetemet végzett olyan tanárjelölt keresett fel, aki az erd[élyi] románság reformációját akarta feldolgozni doktori értekezésül, de a román nyelvet csak most akarja tanulni s azt se tudta, hogy pl. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*[99] is vannak a világon.[100] Úgy látszik, hogy B[uda]pesten elég szellemtörténésznek lenni, de a forrásokat nem kötelező ismerni. Mi még másként tanultuk ezt. Most előbb a toronygombot akarják föltenni, mielőtt falak és fedél lennének. Ilyen csodagyermekek nem ideáljaim. Maradjanak maguknak.

Nagysádnak célkitűzésében nagy örömmel állanék szolgálatára, de kevés nekem ahhoz a tudományom ezen a téren.

A múlt alkalommal említett nehány emléken kívül meg kell említenem innen Kolozsvárról a kolozsmonostori Kálvária épületét, mely annyira rokon a szurduki mauzóleummal és a magyarfenesi gloriettevel, hogy nem lehetetlen mestereik azonossága. Van itt aztán még e nemből egy nagyon bájos kis kerti gloriette a Mátyás szanatórium[101] udvarán.[102]

Kézírásos, el nem küldött levéltöredék. ROLKMI Fond 593. Dosar 92.

---

97 Ld. a 24. és a 28. sz. sz. jegyzeteket.

98 Ld. a 47. sz. jegyzetet.

99 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1875–1898.

100 Szőts Gáborról, Szőts Farkas (1851–1918) református teológiai igazgató unokájáról van szó. Ld. az 1935. július 30-i bejegyzést. Kelemen 2008. i. m. 787.

101 Mátyás Mátyás (1888–1956) nőgyógyász, szülészorvos. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára, 1920 után a Park Szanatórium igazgatója. 1945-től a Bolyai Tudományegyetem nőgyógyászati tanszékének előadótanára, 1948-tól a marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet sebészeti tanszékének vezetője.

102 Kelemen Lajos a mondat három utolsó szavát ceruzával írta be.

Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. augusztus 23.)

Mélyen tisztelt Nagysád!

Sietek aug. 21-i levelezőjére válaszolni, mert pár napra elútazom s csak szept. 1. után leszek újra itthon, midőn szolgálatom újra megkezdődik.

Csak hirtelenében eszembe jutó emlékekről írhatok az erdélyi újklasszikus épületek közül, s ezekből is első sorban a Kolozsvárt levőkről. Semmi forrás nincs kezemnél, mert hivatalos helyiségem a nagytakarítás miatt előttem is be van zárva, könyveimet pedig egy hónappal ezelőtt lezajlott költözködésem után még nem hoztam haza. Így csak emlékezetből, hiányosan írhatok.

A már a múltkor jelzett nehány emléken kívül Kolozsvárról a Nagysád tanulmányai körébe vágó épületek közül első sorban a ref. kéttornyú templomot említem meg, mely az 1820-as évektől az 1850-es évek elejéig épült. Fölszentelésekor emlékfüzet jelent meg róla Szilágyi Ferencz történetírótól[103], Szilágyi Sándor történetíró[104] édesapjától. Ez valószínűleg Budapesten is megvan.

Legrégibb fényképfölvétele 1860 tájáról megvan az Erdélyi Múzeum Levéltárában. Új fölvételei kívülről képeslapokon közkézen forognak és itt kaphatók. Belsejét most a nyáron fölvette egy kolozsvári építészeti emlékekről szóló füzete részére dr. Balogh Jolán s ezt az őszre bizonyosan elő is hívatja, mert a füzet a terv szerint az idén megjelenik.[105] Egyébként az épületről van szó valamelyik régi kolozsvári naptárban[106] is, de nem tudom, hogy melyikben. Szinnyei *Repertorium*a két történelmi kötetében[107] azonban ez a cikk valószínűleg megtalálható, mert ő 1885-ig a naptárakat is földolgozta.

Ugyanitt, a kolozsmonostori kálvária-épület, a régi Szt. Benedek rendi (most gör[ög] kath[olikus]) templom szomszédjában a szurduki mauzóleummal és a magyarfenesi gloriettevel rokon épület. Veress féle fölvétele 1860 tájáról[108] megvan az Erd[élyi] Múzeum levéltárában s lemeze is van, melyről 20 v[agy] 30 leiért lehet levonatot készíttetni. Építőjéről semmit se tudok, de egészen bizonyos, hogy ez nem

103 *A kolosvári evangelico-reformata eklézsia történetei. Hiteles kútfőkből egybeszedve az ujjonnan épűlő külső templom fundamentomába az emlékírás letétele alkalmatosságára october 3-dikán 1829-ben ki-adta Szilágyi Ferenc*. Kolozsvár, Ref. Kollégyom, 1829.

104 Szilágyi Sándor (1827–1899) történész. 1875-től a *Századok,* 1878-tól a *Történelmi Tár,* 1885-től a *Magyar Történelmi Életrajzok* könyvsorozat szerkesztője.

105 Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei.* Budapest, 1935.

106 A külvárosban, épülőfélben lévő evang. ref. templom története. *Kolozsvári natpár [sic!] 1849ik évre.* V-dik év. Kolozsvártt, Tilts János, [é. n.]. 23–28.

107 Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. Történelem és annak segédtudományai*. I–II. Budapest, 1876–1885.

108 Ld.: Sas Péter: *A Szamos-parti Athén. A 19. századi Kolozsvár és lakói Veress Ferenc felvételein.* Kolozsvár, 2003. 71.

kikutathatatlan, mert a régi kolozsmonostori róm[ai] kath[olikus] státusuradalom irományai itt két szekrényben a Róm. Kath. egyháznál megvannak, csak legyen, aki erre időt szánhasson.

Ilyen épület volt a gr[óf] Mikó-villa, az Erdélyi Múzeum első épülete is, mely némi átalakítások és bővítések után ma is megvan. Tán Gr[óf] Bethlen Lajos[109] építtette 12 holdas parkja közepébe. Tőle vette meg gr[óf] Teleki József a gubernátor és történetíró[110] s ennek utódaitól, illetve örököseitől a kertet épületeivel gr[óf] Mikó Imre,[111] aki aztán felajánlotta és oda ajándékozta az Erdélyi Múzeum épületének. Én nem tudom biztosan, hogy ezt az épületet építtette-é Bethlen Lajos gróf, – mert ő építtetett volt ott. Neki önéletrajza nyomtatásban is megjelent[112] s az B[uda]pesten kapható a M[agyar] N[emzeti] Múzeum könyvtárában. Ha a ma is álló épület nem az ő, hanem a Teleki József gr. építése lenne, úgy az még érdekesebb lenne, mert ő sziráki (Nógrád m[egye]) birtokos volt, ismerős lehetett a pesti nagyobb építőmesterekkel s így ennek az épületnek tervezőjét azok között lehetne keresni. A Szirákon levő levéltár nyújthatna erre tán adatokat. (Lehet, hogy Gyömrőre is!) Előbb azonban az kutatandó ki, hogy a két első gazda közül ezt az épületet melyik építtette.

Teleki József gr. levéltára különben részben a család ú. n. lónai ágának levéltárával itt van az Erd[élyi] Múzeumban. Ez az, amelyről már a múltkor írtam.[113] Ebben azonban semmi építkezési adatot se láttam a kérdéses épületre s tervrajza sincs –, holott a levéltár több más tervrajzot megőrzött. Ez a negatív-adat arra mutat, hogy Bethlen Lajos építtette tán a villát, akinek fejlett műérzéke volt. Ő építtette Kerlésen a ma már romba-dőlésnek indult kastélyt is, melynek képe utoljára Lukinich Bethlen-monografiájában[114] Sebestyén József[115] rajzában, megjelent.[116] Erről meglehetős érdekes részletek vannak Kádár József Szolnok Doboka vm. monografiájában, Kerlésnél.[117] Ez a kastély is Nagysád tanulmányköréből való. Az építés iratai azonban Kerlés 1848-i feldúlásakor kétségtelenül elpusztultak.

Új-klasszikus épület »volt« itt a ma is álló főtéri B[á]r[ó] Jósika-palota, melynek 1860 tájáról való Veress-féle képe megjelent a *Pásztortűz* 1926–28. évfolyamai közül

109 Gr. Bethlen Lajos (1782–1867) naplóíró.

110 Gr. Teleki József (1790–1855) csanádi főispán, a Tiszamelléki Egyházkerület és a sárospataki kollégium főgondnoka, gubernátor, történetíró.

111 Gr. Mikó Imre (1805–1876) államférfi, művelődés- és gazdaságpolitikus, történész, „Erdély Széchenyije". 1854-ben az Erdélyi Gazdasági Egyesület és 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítója. 1848-ban és 1860–1861-ben Erdély kormányzója, 1867 és 1870 között közmunka és közlekedésügyi miniszter.

112 Szádeczky Lajos: *Gróf Bethlen Lajos önéletírása.* Kolozsvár, 1908.

113 Ld.: Kelemen Lajos 2. sz. levelét (Kolozsvár, 1935. augusztus 19.).

114 Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest, 1927.

115 Köpeczi Sebestyén József (1878–1964) heraldikus, festőművész, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője, Románia 1920 utáni címerének megtervezője.

116 Lukinich 1927. i. m. 534.

117 Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája.* IV. Deés, 1901.

valamelyikben Ladihai Vincze (Jancsó Benedek dr.[118]) cikkében (*Az 1834-i kolozsvári forradalom*) Jósika Miklós br. említi emlékirataiban, hogy gyermekkorában ez az épület még egy emeletes volt.[119] A második emeletet 1828-ban rakták reá. Ennek évszámából az utolsó római számjeleket már majdnem leőrölte az idő, úgyhogy maholnap olvashatatlan ez az évszámfölirat a homlokpárkányzaton.

A B[á]r[ó] Jósika hitbizományi levéltárban én kétszer dolgoztam, de az építtetésre nem találtam semmit, pedig az érdekelt s kerestem is.

Nem tartom lehetetlennek, hogy már említett kétféle falusi Jósika-építkezés és ez a palota egy helyről, illetve iskolából kerültek, bár a család más ága építtette az előbbieket. Azonban mindkét ág itt telelt Kolozsvárt, egymáshoz jártak, egymás dolgait tudták, s ismerhették és használhatták egymás bevált építészeit is.

A mauzóleum és a gloriette azonban jóval későbbiek, mint a kolozsvári palota, úgyhogy mind ezért, mind más – stíluskritikai – nézőpontból se merném a három épületet ugyanazon mesterének mondani.

Nagysád tanulmányai körébe vágna még itt a <u>városháza</u>, mely 1848 előtt 1–2 évvel épült s mellette, keletre az egykori <u>gr. Kendeffy-ház</u>. Az utóbbira lehet, hogy lesznek adatok az Erd[élyi] Múzeumban őrzött m[agyar]fenesi Jósika – (nem a másik, külön levő hitbizományi) levéltárban. Ennek azonban XIX. századi része nagyobbára rendezetlen még. Midőn rendeződik –, ha megérem – figyelemmel leszek erre a kérdésre.

Végül mondhatni a legfinomabb és legszebb ily épület egy bájos kis <u>kerti gloriette v. pavilon, a mai Mátyás-féle szanatórium udvarán, illetve kertjében</u>,[120] a volt Külmonostor utca északi során. Hirtelen nem tudom, hogy melyik mágnás családé volt ez a kert, de ott Jósika-, Csáky- stb. kertek voltak. Szükség esetén könnyű ezt megtudni. Ez a bájos kis épület még tán soha le se volt fényképezve. Itt senki nem foglalkozott ezekkel a szép emlékekkel tavalyelőttig, mikor dr. Biró József ide jött, s a legtöbb barokk és utána következő stílusokban épült emlékhez magam vittem el. Ő sokról készített fényképet vagy vázlatrajzot, s egy-két jegyzetet. Fényképei azonban a legtöbbször nem elég jók, amit eléggé bizonyít a bonczhidai gr. Bánffy-kastély monografiájában[121] megjelent sok fölvétele, ahol különösen a szobrok gyarlóságversenyben tűnnek ki egymás között –, vagy alatt.

Biró előtt én is írtam pár cikket építészeti emlékekről. Én azonban nem vagyok műtörténész s főleg az épületek történeti múltjával és emlékeivel foglalkoztam.

Még a temető emlékeiből is meg kell említenem <u>a Mauks család nagy, piramissírboltját</u>, klasszikus bejáratával. Képe megjelent a *Pásztortűz* valamelyik évfolya-

118 Jancsó Benedek (1854–1930) kisebbségpolitikai és nemzetiségtörténeti szakíró. 1895–1898 között a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának, 1907-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője. 1911–1919 között az általa szervezett Országos Szabadoktatási Tanács ügyvezető alelnöke. 1922-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára.

119 Ladihay Vincze: Az 1834-iki kolozsvári deákforradalom. *Pásztortűz,* 12. 1926. 32.

120 Ld.: a 101. sz. jegyzetet.

121 Biró 1935. i. m.

mában, 1926–30 között, halottak napja körül, Debreczeni László szép rajzában.[122] Kendeffy Ádám gr.[123] négy szunnyadó oroszlánnal őrzött oszlopsíremléke is ide sorolható. Mindkettő alkotója ismeretlen előttem.

*

A vidéken általam látott épületek közül a szomszédos (9 km) Szászfenesen a »volt« gr. Mikes-udvarház földszintes épülete s szép lovardája; távolabb, Bánffyhunyadtól 13 kmre a nagyalmási volt gr. Csáky-kastély földszintes épülete (1821), s Dobokán (40 km) egy igen szép, de már lebontott lóistálló voltak ily épületek. Az előbbiek még állanak; de az almási egy része nagyon megrongáltan. Hatalmas melléképületeit tavaly hordták szét, építőanyagnak. Itt ez lesz a sorsa a kastélyok és udvarházak egy részének, mert az ú. n. földreform a fenntartásra való földet kihúzta alóluk. Magyarországon is ez lesz a sorsa sok szép emléknek, ha nem tanulnak a mások hitványságán s csak demagóg-jelszavakra tekintenek. Hiszen ott kétségtelen, hogy legfőbb ideje a latifundiumok megszüntetésének; de ebből nem következik, hogy öljük meg műemlékeinket is velük. Fenntartásukra földet kell hagyni, de ezt csakis az épületre való hasznosítás kötelezettségével és ellenőrzésével. Magam nem láttam, de képből ismerem Déva mellett a marosnémeti kastélyt, melyet gr[óf] Gyulay Lajos[124] építtetett az 1830-as években. Az építés vesződéseiről több helyt olvastam gr[óf] Gy[ulay] Lajos naplóiban,[125] melyeket az Erd[élyi] Múzeum kézirattára őriz. Építőmesterét, illetve tervezőjét, ha jól jut eszembe Stullernek hívták.[126] Kőnyomatú arcképe is megvan gr[óf] Gy[ulay] L[ajos] metszetgyűjteményében.

Itt B[á]r[ó] Huszár Pálné gr[óf] Nemes Pólinak[127] egy kb. 150 darabból álló kastély- és udvarház-kép albuma van, főleg Erdélyből. Ezek közt is vannak bizonyára olyan képeslapok és fényképek, melyek Nagysádat érdekelhetik. Ő azonban még nincs itthon s tudtommal csak szeptemberben jön haza. Ha szükséges lesz: engedelmével majd az albumot áttekintem.

A Nagysád által kérdezett fejéregyházi gr[óf] Haller-kastélyt én – sajnos – csak kívülről láttam –, legelőbb 1899. júl. 31-én, midőn Marosvásárhelyről biciklin

122 A Mauksch család síremléke a házsongárdi temetőben. *Pásztortűz,* 14. 1928. 521.

123 Gr. Kendeffy Ádám (1795–1834) szabadelvű politikus.

124 Gr. Gyulay Lajos (1800–1869) politikus, ellenzéki követ, a reformkori értelmiség egyik vezéralakja, naplóíró.

125 Gyulay Lajos hatvan évig vezetett, száznegyven kötetes kéziratos naplóiról van szó. Egyes részei megjelentek, lásd *Gyulai Lajos naplói. 1848–1849*. I–II. Sajtó alá rend. V. András János, Csetri Elek, Miskolczy Ambrus. Budapest, 2003. és *Gyulay Lajos: Napló (1820–1848).* Sajtó alá rend. Csetri Elek. Kolozsvár, 2004. A Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéke 2007-től elkezdte a teljes napló publikálását, melyből eddig 16 kötet készült el.

126 Kelemen Lajos jól emlékezett. Vö. Bicsok–Orbán 2011. i. m. 246.

127 Br. Huszár Pálné gr. Nemes Polyxena (1882–1963).

mentem el a Petőfi emlékünnepélyre.[128] Akkor nem volt időm bemenni s azóta csak a vonatról láttam, többször is. Nagyszabású, várkastélyszerű, emeletes épület. Bizonyára még ren[eszánsz]-alkotás, melyet a sokféle átalakítás aztán kiforgatott. Én 1926-ban v[agy] 27-ben az *Ellenzék*ben egy tudósítást olvastam pusztuló voltáról. A cikket néhai Kuncz Aladár írta. Azóta semmit se olvastam róla, de tavaly őszön láttam, hogy áll még –, a vonatról.[129]

A füvesi kastélynak hírét se hallottam. Ez nincs is a tulajdonkép[p]eni Erdélyben.

A nálunk őrzött levéltárak egyikében sincs a mostani Magyarország kastélyaira építészettörténeti anyag. Erdélyiekre azonban van, bár kevés, de új-klasszikus adatokra nem emlékezem. Lehet azonban, hogy pl. a gr[ófi] Gyulay- és Kuun-levéltárban Marosnémeti építésére akad valami, a levéltár később bejött és még rendezetlen részében. A rendezett anyagban nincsen.

A gyömrői gr[ófi] Teleki-levéltárat jól ismeri dr. Iványi Béla[130] szegedi egy[etemi] tanár, aki – úgy értesültem – kezelte is ezt.

Tessék tőle érdeklődni. Ha azonban őt a művészettörténet nem érdekelte, úgy lehet, hogy nem emlékezik az ily anyagra, még ha van is. Mindenesetre legjobb lenne a személyes kutatás –, de a kérdezés se árt.

Itt is legtöbbet érne, ha Nagysád bejöhetne, mert a közvetlen tapasztalás és szemlélet mindennél többet ér. Dr. Balogh Jolán is kincseket érő emlékanyagot talált a renaissancera.[131] – Most már a művészettört[éneti] kutatás elé is akadályokat gördí-

---

128 Ld. az 1899. július 31-i bejegyzését: „Tegnap Segesvárt, a Petőfi-ünnepen voltam. Felséges szép ünnep volt. Reggel négy órakor indultam hazulról. [...] Az 53 km út után körül-belől negyed és fél kilencz között Segesvárt voltunk. Már a piaczon nyüzsgött a nép. Mindenfelé a vidékről beseregett magyar intelligencziával, kolozsvári vendégekkel, az ország minden részéről összesereglett emberekkel s tömérdek székellyel találkoztunk. Akkor is folytonosan érkeztek a szekerek és kocsik. Vajától Segesvárig mi is elhagytunk legalább tízet. Kilencz órakor kiindultunk Fejéregyház felé. Az úton sűrű csoportokban siettek ki Segesvárról oda. Több száz gyalogost s 20–30 kocsit hagytunk el. Fejéregyháza közt találkoztunk a bandériummal. Csak 20–25 főből állott, de oly szép emberek voltak, s úgy néztek ki, mintha a Rákóczi seregéből marasztották volna ide őket. Br. Orbán Ottó, a vezetőjük kék posztó atillában, fekete nadrágban, fekete, sastollas, forgós süveggel, vagy kalpaggal és oldalán négy ujjnyi széles Mária Terézia-karddal gyönyörű lovon ült. Kevéssel utánuk a szekerek és kocsik érkeztek. A második négyes fogaton többedmagával Ugron Gábor ült. Csakhamar megállottak, rendezkedtek, s mi is felmentünk az őrházhoz, a biczikliket pedig a felvezető út mellett a fogadóban hagytuk. Jó közel jutottunk a szónoki emelvényhez. Alig 15 lépésre állottunk attól, s jóllehet a szónokok mind felénk háttal állva beszéltek, mindeniknek minden szavát hallhattam." Kelemen Lajos: *Napló I. (1890–1920)* Sajtó alá rend. és bev. Sas Péter. Kolozsvár, 2017. 203–204.

129 1940-ben „az enyészet sorsára jutott". Keresztes Gyula: *Maros megyei kastélyok és udvarházak.* Marosvásárhely, 1995. 70.

130 Iványi Béla (1878–1964) jog- és művelődéstörténész, levéltáros. 1917-től 1926-ig a debreceni Tisza István, 1927–1938 között a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen a magyar alkotmány- és jogtörténet tanára, majd 1944-ig a körmendi herceg Batthyány-Strattmann család levéltárosa.

131 Kutatási eredményeinek feldolgozását és közreadását lásd Balogh 1943. i. m.

tenek, amiben Petranu Coriolánnak[132] vannak szomorú érdemei –, de egy kis bátorsággal és ügyességgel az általam jelzett összes emlékeket veszélytelenül meg lehet nézni s le lehet fényképezni és mérni most is.

Kezét csókolja tisztelője:

Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1935. VIII. 23. d. e.
Cluj. Calea Moților 16. (Romania.)

Kézírásos levél. MTAK KIK Kt. Ms 1241/49.

Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. december 27–28.)

Igen tisztelt Nagysád!

A múlt vasárnap tudtam meg, hogy B[á]r[ó] Huszár Pálné őméltósága a múlt héten hazaérkezett s azon délután már fölmentem hozzá, hogy megnézzem képeslap-albumát, melyben emlékeztem, hogy új-klasszikus ízlésű udvarházak és kastélyok képeit is láttam.

Csak ily későre intézhettem el ezt a dolgot, mert az őszön írott levelem után Nagysád csak vagy három hét múlva válaszolt s mire levelét kaptam, a Báróné elutazott. Később volt még itthon, de akkor nem érkeztem hozzá fölmenni, s aztán újra elment. Ha annak idején egy héten belől választ kaptam volna, úgy mindaz, amiről csak most írok, már negyedéve Nagysád kezénél lehetett volna, mert akkor volt véletlenül időm. Én nagyon elfoglalt ember vagyok, nem érkezem bármikor járni, írni s ha azt látom, hogy a tőlem kérdett ügy várhat az érdekeltnél 3–4 hetet, akkor én se töröm magam a gyorsaságért, mert nekem itt mindig halommal áll az elintézni valóm s azok ügyét intézem előbb, akik idején írnak. Így is eleget késlekedem, mert nagyon sokan vesznek igénybe.

Mivel a Nagysád részére rendelkezésre álló szabad időmben válaszát hiába vártam, az ügyét félretettem, mert – mint az előbb írtam – levele jöttekor a Báróné nem volt itthon s később más dolgaim megtorlódtak.

Most pár napi karácsonyi szünetnapunk van s ezt fölhasználom, hogy kérdéseire – amennyire tudok – válaszoljak. (5–9. kép)

132 Petranu Coriolan (1893–1945) művészettörténész. 1918-ban a budapesti Képzőművészeti Múzeum napidíjasa, 1920–22 között a romániai múzeumok felügyelője, majd a kolozsvári I. Ferdinand Egyetem tanára. Biró József megerősítette Kelemen Lajos véleményét. „A román tudósok (Petranu, Vătășianu etc.) fütyülnek a nyugati emlékekre. Egyszerűen negligálják a nyugati stílus emlékeit. Legszívesebben lerombolnák őket. Szerintük Erdély kizárólagos műemlékei a kis fatemplomok." Biró József levele Zádor Annának (Nagyvárad, 1943. augusztus 13.) Ld.: Biró 2008. i. m. 343.

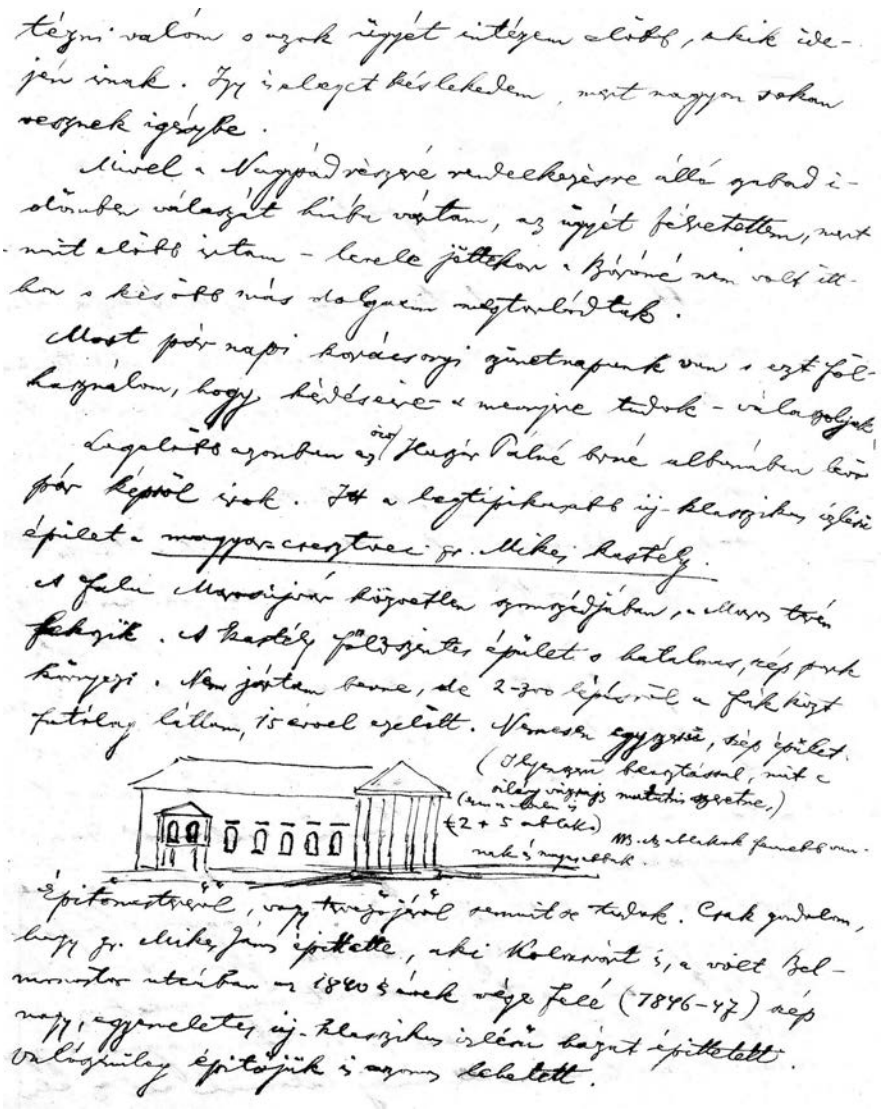

5. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

Legelőbb azonban az özv. Huszár Pálné b[á]r[ó]né albumában levő pár képről írok. Itt a legtipikusabb új-klasszikus ízlésű épület a magyar-csesztvei gr[óf] Mikes-kastély.

A falu Marosújvár közvetlen szomszédjában, a Maros terén fekszik. A kastély földszintes épület s hatalmas, szép park környezi. Nem jártam benne, de 2–300 lépésről a fák közt futólag láttam, 15 évvel ezelőtt. Nemesen egyszerű, szép épület.

(Ilyenszerű beosztással, mit e silány vázrajz mutatni szeretne.)

(Ezen az oldalon is 2 + 5 ablak.) NB. Az ablakok fennebb vannak és magasabbak.

Építőmesteréről vagy tervezőjéről semmit se tudok. Csak gondolom, hogy gr[óf] Mikes János[133] építtette,[134] aki Kolozsvárt is, a volt Belmonostor utcában az 1840-es évek vége felé (1846–47) szép nagy, egyemeletes új-klasszikus ízlésű házat építtetett. Valószínűleg építőjük is azonos lehetett. Szükség esetén azonban lehet, hogy Magyarcsesztvéről a Grófnétól felvilágosítást kaphatok. A jövő nyáron a levéltár betekintésére oda szeretnék menni s ha addig nem késő, úgy akkor hihetőleg egyetmást megtudhatok. A levéltárt jelentékeny pusztulás érte ugyan, de nem lehetetlen, hogy esetleg lehet ott adat az építtetésre is.

Új klasszikus ízlésű épületnek látszik a levelezőlapról Mezőméhesen a gr[óf] Béldi-kastély is. Egyemeletes, nagyobb épület. Ezt a természetben nem láttam. Kolozs megyében van, a Mezőségen. Építőiről semmit se tudok s elég indolens gazdáiról se hiszem, hogy sokat tudjanak. Csak sejtem, hogy tán gr[óf] Béldi Ferenc építtette, aki utazott, Amerikát is megjárt ember volt s az építés ideje aligha nem az 1830-as évek vége, vagy az 1840-es évek eleje.

Görcsön (Szilágy m[egye]) Wesselényi kastélyának egy része új. A képről újklasszikusnak látszik, de így nem tudom megmondani, hogy nem-e ép[p]en ez az új része. Én ezelőtt 8 évvel futólag jártam ott, de egy óránál sem sokkal több időzésem alatt oly sok mindent megnéztem, hogy a kastély képe csak homályosan maradt meg emlékemben. Különben képe megvan Petri Szilágy v[ár]m[egye] monografiájában.[135] Erről adatokat tudhatok meg b[á]r[ó] Wesselényi Istvánnétól, ha szükségesek. (Régebb Serédy-, aztán gr[óf] Andrássy-birtok volt, s csak az 1916-ban meghalt Wesselényi Miklós b[á]r[ó] vette, midőn öccsével megosztozott, kb. fél századdal azelőtt.)

Abafája (Maros-Torda m[egye], Szászrégen mellett) b[á]r[ó] Huszár kastélya is újklasszikus vonásokat mutat, de ezen többször történt bővítés, átalakítás. Negyedszázaddal ezelőtt jártam benne s akkor is egy Kápolnay nevű kolozsvári építész[136] volt ott, valami javítási vagy átalakítási munkáért. Akkor én a neo-klasszicizmusról úgyszólván semmit se tudván még, nem is jegyeztem meg semmit az épületről. Arra emlékszem, hogy nagy emeleti ebédlőjében szép faragott mennyezete volt, mely akkori gazdája, B[á]r[ó] Huszár Károly[137] műve volt.

A család levéltárának maradványait itt őrizzük az Erd[élyi] Múzeumban, de ott a kastélyra adatok nincsenek. Mai gazdája b[á]r[ó] Huszár László[138] aligha tud valamit is a feleségével[139] örökölt szép épület múltjáról s építőjéről; de szükség esetén írhatok nekik.

133 Gr. Mikes János (1804–1880) politikus, dobokai követ, az országgyűlési ellenzék tagja.

134 Mikes János építtette a 19. század derekán. Bicsok-Orbán 1911. i. m. 391.

135 Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája.* III. Budapest, 1901. 457.

136 Kápolnai Lajos építőmester, Kolozsvár, Zápolya (ma general Traian Moşoiu) utca 6. sz. alatt.

137 Br. Huszár Károly (1829–1895) honvédhuszár, országgyűlési képviselő.

138 Br. Huszár László (1884–1966) ulánus főhadnagy, földbirtokos.

139 Br. Huszár Mária Terézia (1889–1968).

Sepsi-Köröspatak (Háromszék m[egye], SepsiSztgyörgy közelében) gr[óf] Kálnoky kastélya is új-klasszikus vonásokat is mutat. Földszintes épület. Talán képe benne lesz Háromszék v[ár]m[egye] millenniumi emlékkönyvében[140] is. Én ebben a kastélyban ezelőtt több mint 4 évvel jártam, futólag. Földszintes, szép, kényelmes épület. Szűk folyosói és beosztása a zsibói szép Wesselényi-kastélyra emlékeztettek s amennyire vissza tudok emlékezni reá, nem is annyira új-klasszikus, mint XVIII. sz. utolsó negyedében készülhetett épület. Gr[óf] Kálnoky Hugó úrnak[141] különben írhatok –, bár ő csak nem rég költözött belé s aligha tud sokat róla.

A családnak a Székely N[emzeti] Múzeumban őrzött levéltárát annak idején átnéztem s jegyzeteket is készítettem róla, de építéstörténeti adatokra nem emlékszem. (Háromszéken Oltszem és Bodok egykori gr. Mikó kastélyai is a XIX. sz. elején épültek. Egyiknek képe megvan Háromszék m[egye] mill[enniumi] emlékkönyvében.[142] Ez a mű nekem is megvan, de költözésem után nincs kezemnél s így csak utalok reá. B[uda]pesten is megkapható.)

Ezeken kívül nem tudom, hogy előbbi leveleimben említettem-e a koronkai gr[óf] Toldalagi-kastélyt, Marosvásárhely mellett? Inkább szép tágas udvarház. Képe megvan Orbán Balázs *Székelyföld leírása* IV. kötete 179. lapján.[143] A család levéltára kezelésem alatt áll. Nem emlékszem a kastély építéstörténeti adataira benne, de lehet, hogy tüzetes kutatással lehetne kapni itt valamit.

Közelében a nyárádszentbenedeki[144] gr[óf] Toldalagi-kúria is új-klasszikus vonásokat is mutat –, falusias kiadásban.

A Sáromberkén (M[aros] –Torda m[egye], M[aros]vásárhelytől északra, 13 kmre a Maros völgyében) levő gr[óf] Teleki-udvarház hosszú földszintes épületét csak az útról láttam, midőn többször átmentem a falun. A XIX. sz. elején gr[óf] Teleki Sámuel kancellár építette. Nem emlékszem jellegzetes stílusvonására, de mindenesetre ez is olyan épület, melyet számba kell venni, bár ahogy vissza tudok emlékezni reá, úgy gondolom, hogy nem újklasszikus.

* * *

Karácsony szombatján részletesen számba vettem a kolozsvári nagyobb új-klasszikus házakat.

Újra fölsorolom ezeket, hogy lehetőleg itt mind együtt legyenek.

1. A legnagyobb a régi Külmonostor utca északi során a 22 sz. alatt álló egykori

140 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére.* Szerk. Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 1899. A köröspataki kastély képe nem szerepel a kötetben.

141 Gróf Kálnoky Hugó (1900–1955) a *Pester Lloyd* szerkesztője.

142 Az oltszemi Mikó-kastély képe szerepel az emlékkönyvben. *Háromszék vármegye* 1899. i. m. 246.

143 Orbán Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* IV. Marosszék. Pest, 1870. 179.

144 Zádor Anna ceruzás beszúrása: „szép későbarokk oszlopos tornácokkal mindkét oldalon 1790 körül”.

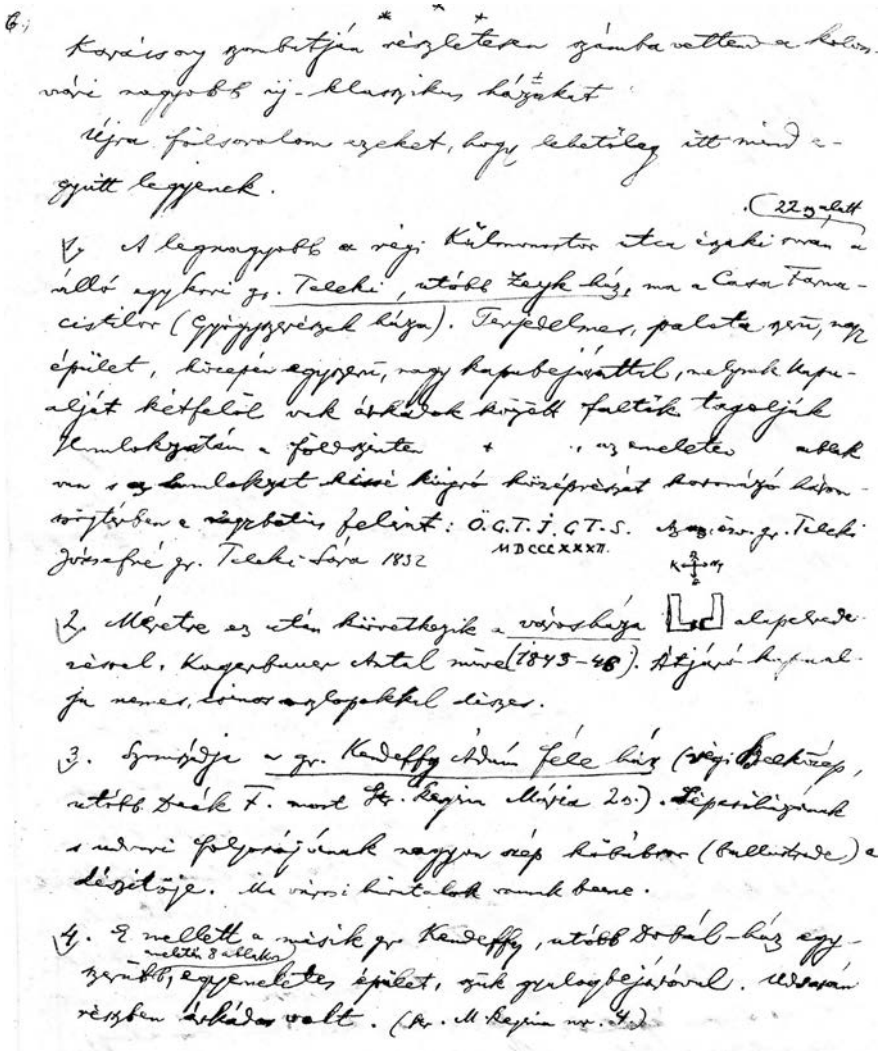

6. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

gr[ófi] Teleki-, utóbb Zeyk-ház, ma a Casa Farmacistilor (Gyógyszerészek háza). Terjedelmes, palotaszerű, nagy épület, közepén egyszerű, nagy kapubejárattal, melynek kapualját kétfelől vak árkádok között faltők tagolják. Homlokzatán a földszinten +[145] az emeleten ablak van s a homlokzat kissé kiugró középrészét koronázó háromszögtérben e nagybetűs felirat: Ö.G.T.J.G.T.S. MDCCCXXXII. Azaz: özv. gr[ófi] Teleki Józsefné gr[ófi] Teleki Sára 1832.[146]

145 Utólagos beírásra kihagyott hely.

146 Gr. Teleki József főkormányszéki tanácsosnak, a kolozsvári Református Kollégium gondnokának

2. Méretre ez után következik a városháza alapelrendezéssel, Kagerbauer Antal[147] műve (1843–48). Átjáró kapualja nemes, csinos oszlopokkal díszes.

3. Szomszédja a gr[óf] Kendeffy Ádám-féle ház (régi Belközép, utóbb Deák F[erenc] most Str. Regina Mária 20.)[148] Lépcsőházának s udvari folyosójának nagyon szép kőlábsor (ballusztrade) a díszítője. Ma városi hivatalok vannak benne.

4. E mellett a másik gr[óf] Kendeffy-, utóbb Dobál-ház egyszerűbb, emeletén 8 ablakos egyemeletes épület, szűk gyalogbejáróval. Udvarán részben árkádos volt. (Str. M[aria] Regina nr. 4.)

Ezek közül a gr[óf] Kendeffy Ádám-féle házra esetleg lehetnek adatok az Erd[élyi] Múzeumban őrzött b[á]r[ó] Jósika-levéltárban, mert a magyarfenesi Kendeffy Ádám-féle birtok egyik Jósika-ágra szállott egy Wesselényi-leány[149] révén (W[esselényi] Farkas[150] leánya) s vele a Kendeffy Ádám ott őrzött levelei is. A levéltárat azonban egy ideig gondozatlanul hagyták és sok elpusztult belőle. A XIX. század elejéről való része még csak nagyjából van rendezve. Tüzetes átnézéssel kerülhetnek belőle építéstörténeti adatok is.

5. Ugyanezen utca 21. számú háza a volt Korbuly-ház – az északi soron – szintén új-klasszikus épület. Kiugró, erkélye középrészén két félkörös tagolású keretbe egyenes záródású ablak és erkélyajtótól jobbra és balra 2–2 egyenes záródású ablaka van. Így a fronton fenn 3 szoba van. Alól boltok nyíltak beléje. Kapubejárata oldalait vakárkádok, illetve szép görögös faltők tagolják s a majdnem lapos mennyezetet nagy stukkórózsák díszítik. E bejárat ma egy nagy vaskereskedésbe vezet. Alapelrendezése egy latin forma volt. Építtetőjéről s építőmesteréről nem tudok.

A régi Belmonostor utca[151] északi során három újklasszikus ízlésű ház van.

6. A 4. szám alatti esik legközelebb a Főtérhez. Homlokzata ennek a legdíszesebb. Rusztikás falazata van, homlokzatán a gr[óf] Teleki és gr[óf] Mikes házassági címerrel. Fenn 4+1 ajtó, 4+4 ablaka van. Alól a kaputól jobbra és balra 3–3 ablaka volt, de ezek helyén most üzlet kirakatok és ajtók vannak.

Alapelrendezésre ilyenforma:

(NB. Fenn is, az északi oldalon is emeletes.)

7. Ugyanebben az utcában a 8. számú ház – a volt gr[óf] Mikes János-féle ház – szintén új klasszikus épület, de midőn 1905 táján Tischler Mór nevű fölgazdagodott zsidó bérlő és birtokos[152] megvette, homlokzatát és részben udvari szárnyait is átalakíttatta. A főformák azonban megmaradtak. Nemes arányú, szép, nagy épület tágas

(1777–1817) özvegye, gr. Teleki Zsófia, korabeli írásmódban Sófia (1784–1844). Ezt igazolja a felirat utolsó betűje.

147 Kagerbauer Antal (1814–1872) a romantika korának legjelentősebb kolozsvári építésze.

148 Ma Bulevardul Eroilor.

149 Br. Jósika Andorné báró Wesselényi Anna (1856–1902).

150 Br. Wesselényi Farkas (1809–1870).

151 Ma Unió (Memorandumului) utca.

152 Tischler Mór nagyvállalkozó, 1916-ban nagyiklódi előnévvel magyar nemességet kapott.

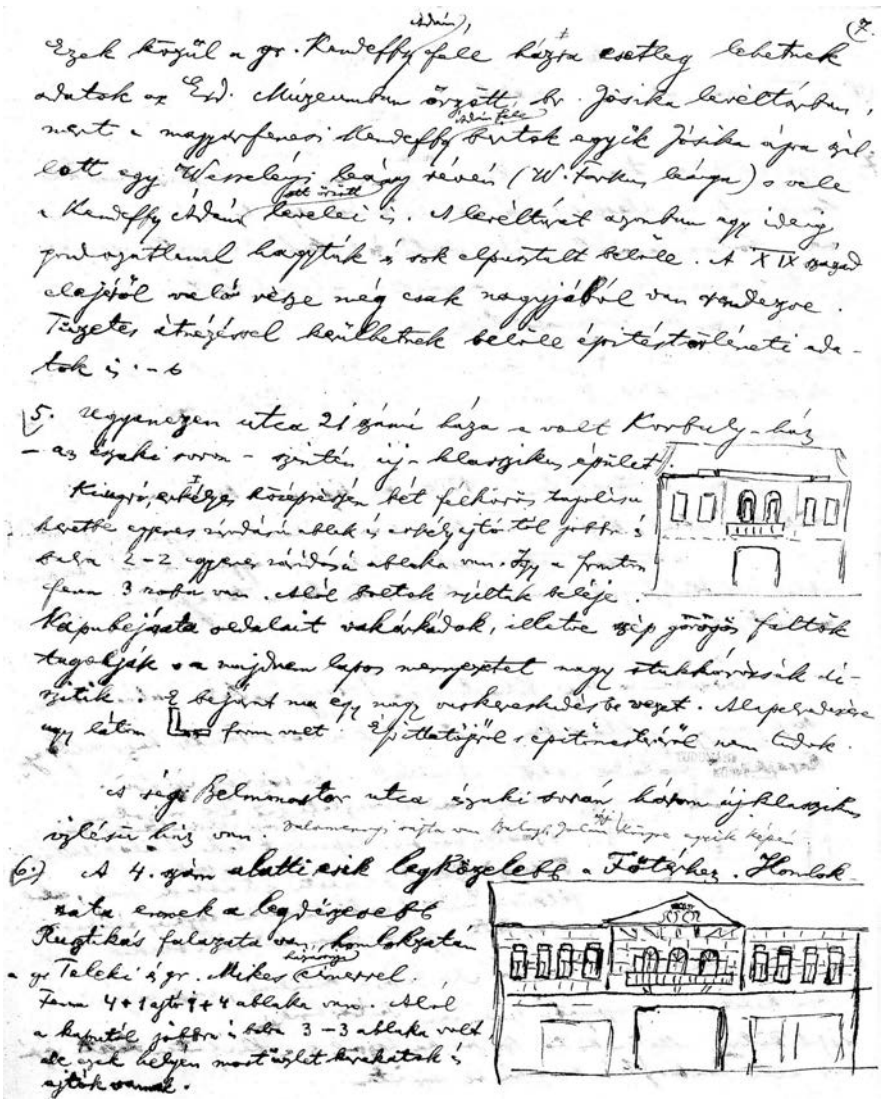

7. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

udvarral, ilyenforma alapelrendezéssel. Kapualját szép faltők díszítik, nemesen egyszerű fél oszlopfőkkel, szép tágas lépcsőházzal.

8. Ugyanennek közelében a 12. sz. ház tipikus újklasszikus frontján szűk bejárattal, közbül az emeleten a kiugró szélesebb középrészen 5 ily elhelyezésű ablakkal, s ettől jobbra és balra 3–3 egyenes záródású ablakkal. Alól üzlethelyiségek vannak benne. Nem tudom tulajdonosát, sem az építőjét.

9. Az Óvárban a régi Klastrom[153] és a Torony (ma Radu) utcák sarkán szép, nagy

8. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

újklasszikus ízlésű épület a volt Tauf[f]er-ház, mely egy kereskedő családé volt. A mellette álló ház is ily ízlésű.

Alapelrendezés-vázlatukat ide rajzolom. A Tauf[f]er-ház régi kapualját lakássá alakították s új bejárója a Klastrom utcából nyílik. Földszintjén 5, emeletén is 5 + 1 széles ablaka volt, alól félkörös záródású vakárkádsorban, egyenes záródással; az

153 Ma Strada Vasile Goldiş.

emeleten egyszerű egyenes záródású ablakok vannak.

10. A szomszédos ház hasonló elrendezésű kívülről, csak bejárata nem keleti, hanem nyugati szélén van. Testvér házak.

11. A Főtéri (Mátyás kir[ály] tér)[154] B[á]r[ó] Jósika-házról és a régi Király utca[155] keleti végén

12. álló volt Sombory-féle sarokházról már írtam.

Ezek után Nagysád október 10-i levele kérdéseire visszatérve, legelőbb a Stullerre vonatkozó kérdésére sajnos, negatív választ tudok csak adni. Nem tudom, hogy azonose Stoller építésszel. A gr[óf] Gyulay-levéltárban itt valószínűleg van egy-két levele s talán a marosnémeti építkezéssel kapcsolatban lehetnek építkezési adatok is. Mivel ennek a levéltárnak XIX. századi része nincs teljesen rendezve, csak évtizedekre s a missilis levélanyaga is csak évenként van összetéve, de szorosabb időrendje nincsen: a pár ezer darabban a kutatás időt kíván s nekem eddig erre időm nem volt. De télen nem is alkalmas itt kutatni, mert a levéltári raktártermekben a hőmérséklet 8–10° közt jár s alkalmatlan, hideg dolomen padlója miatt nagyon könnyű ott meghűlni. Én a tavaly húztam ki tüdő- és mellhártyagyulladást, mely 71 napi kényszerű távolléten kívül (benne 46 napi kórházi fekvéssel) 10.000 lei tandíjamba került. Most kénytelen vagyok fokozottabban vigyázni magamra, mert hátralevő életem már úgy is rövid, s még rendezni való dolgaim vannak.

A Mikó-villáról két régi fölvétel van.

Egyik, amint emlékszem az Unitárius Kollégium egy régi, Veress Ferencz-féle[156] fényképalbumában volt. Ez a Veress kitűnő fényképész volt s a színes fényképezés problémájával is sokat foglalkozott későbbi éveiben. Az 1859–60-as évekből több fölvételt csinált Kolozsvár nevezetesebb épületeiről s pár utcájáról is.[157] Balogh J[olán] most megjelent kötetében[158] is több fölvétele van. Egy albuma az unitárius kollégium történelmi szertárában volt s 1909-ben és 10-ben használtuk az Erd[élyi] Múzeum akkor nyomtatás alatt volt jubileumi »albumához« emlékkönyvéhez.[159] Ebben az albumban az 1860-as évek elején történt átalakítás előtti kép volt meg. Kisebbített képét az emlékkönyvben záróképnek használtuk. A felvételt sokáig őriztem, de valakinek odaadtam. Szükség esetén azonban ez a fölvétel, mely a régi nemes ízlésű épületet ábrázolja –, melyet még gr[óf] Bethlen Lajos (vagy gr[óf] Teleki József kormányzó?) építtetett –, megszerezhető. A másik fölvétel Balogh Jolánnak is megvan, de tán ezt el is küldtem volt.

A ref[ormátus] egyházi dolgok legjobb ismerője itt ma Herepey János. Tőle megkérdem, hogy tud-e valamit a „kétágú templom" építőjéről. Nem nagyon hiszem, hogy tudja rég, de igyekszünk utána járni s megírom. Én nem tudom ezt s az

154 Ma Piața Unirii.

155 Ma Strada Ion I. C. Brătianu.

156 Veress Ferenc (1832–1916) fotóművész, Kolozsvár épületeinek fényképeken való első megörökítője.

157 A fényképeket lásd Sas 2003. i. m.

158 Balogh 1935. i. m.

159 *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909.* Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár, 1909–1942.

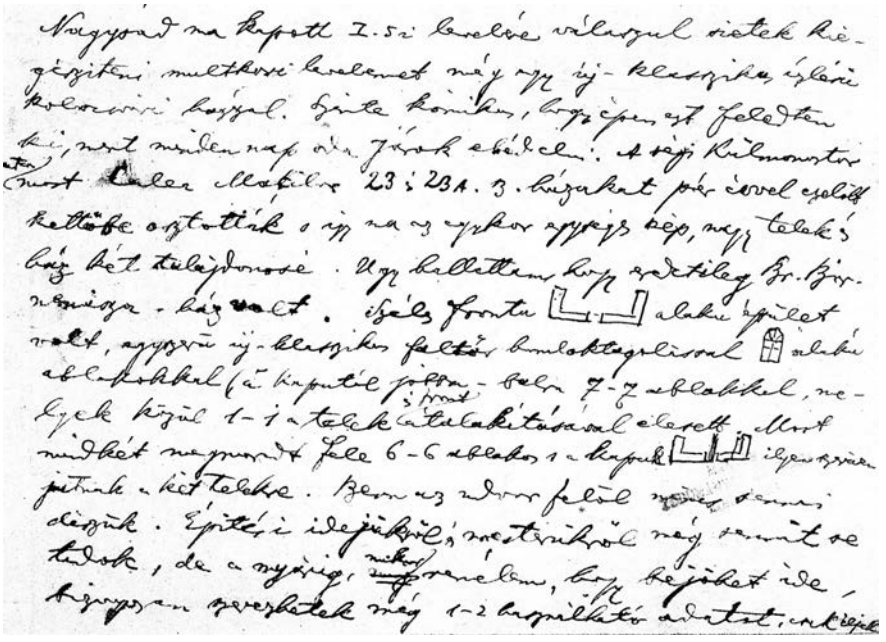

9. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

újklasszikus emlékekkel általában nem foglalkoztam és nem értek hozzájuk, csak ép[p]en ismerek nehányat.[160]

Levelemet megkezdtem volt már, midőn kaptam szíves karácsonyi és újévi jókívánságait, melyeket hálásan viszonzok. Úgy látszik, hogy kölcsönösen gondoltunk egymásra. Én régebb s többször is éreztem tartozásomat, de nem volt időm hosszabb levélre.

Boldog újévet kívánva, kezét csókolja tisztelettel: Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1935. XII. 27.

Levelemet az itteni ünnepi pótdíjazás elkerüléséért egy napra félretéve, az alatt találkoztam Herepey Jánossal. Ő sem tudja a kéttornyú ref. templom tervezőjét, de azt igen, hogy Kagerbauer is építette egy ideig. Többet ő sem tud.

Tisztelettel: K[elemen] Lajos

935. XII. 28. d. u.

Kézírásos levél Kelemen Lajos vázlatrajzaival. MTAK KIK Kt. Ms 1241/50 és ad Ms 1241/50.

Kelemen Lajos Zádor Annának

160 A későbbiekben bepótolta vélt vagy valós hiányosságát. Ld.: Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig. V. Klasszicista építészeti emlékek (1800–1850). Uő: *Művészettörténeti tanulmányok.* Sajtó alá rend., bev. B. Nagy Margit. Bukarest, 1982. 153–162.

(Kolozsvár, 1936. január 7.)

Nagysád ma kapott I. 5-i levelére válaszul sietek kiegészíteni múltkori levelemet még egy új-klasszikus ízlésű kolozsvári házzal. Szinte komikus, hogy ép[p]en ezt feledtem ki, mert minden nap oda járok ebédelni. A régi Külmonostor utca most Calea Moților 23. és 23A. sz házakat pár évvel ezelőtt kettőbe osztották s így ma az egykor egységes szép, nagy telek és ház két tulajdonosé. Úgy hallottam, hogy eredetileg B[á]r[ó] Bornemisza-ház volt. Széles frontú alakú épület volt, egyszerű új-klasszikus faltős homloktagolással alakú ablakokkal, a kaputól jobbra-balra 7–7 ablakkal, melyek közül 1–1 a telek és front átalakításával elesett. Most mindkét megmaradt fele 6–6 ablakos s a kapuk ilyenszerűen jutnak a két telekre. Benn az udvar felől nincs semmi díszük. Építési idejükről és mesterükről még semmit se tudok, de a nyárig, »míg« mikor remélem, hogy bejöhet ide, bizonyosan szerezhetek még 1–2 használható adatot, csak éljek.

Én leveleimre azért szeretem a mielőbbi választ, mert olyankor, amikor írok, rendesen egy héten belől van még időm a kérdéssel foglalkozni –, míg később a folyton érkező kérdések és kutatók lefoglalnak és elsodornak, néha igen hosszú időre is. – Megnyugtathatom, hogy az új klasszikus ízlésnek sajnos semmi irodalma sincs, sőt az emberek 90%-a azt se tudja, hogy mi fán terem. Magam is csak autodidakta s dilettáns vagyok benne, de legalább megismerem a stílust. Lekötelezne, ha valami összefoglaló magyar vezérfonalat ajánlana hozzá ismeretbővítésre.

Kezét csókolja tisztelettel

Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1936. I. 7. d. u.

Kézírásos postai levelezőlap, Kelemen Lajos vázlatrajzaival. MTAK KIK Kt. Ms 1241/51. Címzés: N[a]g[ysága]s Dr. Zádor Anna őnagyságának. Budapest II. Rózsahegy u. 1. b HONGRIE.

Zádor Anna levele Kelemen Lajosnak
(Bp., 1936. január 11.)

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram,
hálásan köszönöm k[edves] sorait, amelyek újabb adattal egészítik ki az eddigieket. Sajnálom, hogy állandóan ennyi fáradságot okozok, de sajnos semmi előmunkálat vagy összefoglalás eddig nem készült és ezért kell mindenre tekintettel lennem. Igen fájlalom, hogy a kéttornyú templomról nem tudok kimerítőbb adatokat, ez a legjelentősebb emlék, amely egyébként is kitűnően illeszkedik be a korbeli magyarországi egyházi építkezésbe. Egyelőre most kénytelen vagyok egy más emlékcsoportot megdolgozni, így az erdélyi emlékek kis ideig háttérbe szorulnak, aminek

következtében nem fogom Főlevéltáros uramat egy ideig ügyemmel fárasztani. De legyen szabad szükség esetén néhány hét múlva újra jelentkeznem.

Fáradozását őszinte hálával köszönve, maradok megkülönböztetett tisztelettel dr. Zádor Anna

Gépírásos postai levelezőlap autográf aláírással. ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Címzés: Nagys[ágos] Kelemen Lajos főlevéltáros úrnak Cluj. Calea Motilor 16. Románia. Feladó: dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsahegy u. 1/b

Zádor Anna levele Kelemen Lajosnak
(Bp., 1936. szeptember 3.)

936. szept. 3.
Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram,
végtelen hálával köszönöm n[agy]b[ecsű] levelét, amely számomra olyan értékes felvilágosításokat tartalmazott. Elnézést kérek, hogy megkésve válaszolok, de úton voltam és így csak most vettem kézhez e fontos levelet. Nagyon fájlalom, hogy eddig személyesen nem járhattam Kolozsvárt, természetes, hogy ez sok szempontból gazdagította volna tudásomat. Annyifelé kell azonban mennem és annyi időt és pénzt kíván mindez, hogy bizony sok nehézséggel küzdök, annál is inkább, mert télen tanítással vagyok erősen elfoglalva. Remélem azonban, hogy a jövőben még elkerülök Erdélybe is és kipótolhatom hiányos ismereteimet. Addig is méltóztassék megengedni, hogy a n[agy]b[ecsű] levelében közöltek alapján nehány kéréssel álljak elő. Úgy ott említeni kegyeskedett, hogy a kolozsmonostori Kálváriáról – a meglévő lemez alapján – lehetséges levonatot készíteni, amire ezennel alázatosan megkérem Főlevéltáros Uramat. Továbbá fontos lenne a gróf Mikó-villa, a Városháza és a Kendeffy-ház (ha nincsenek erősen átépítve), valamint a szanatórium udvarán levő gloriette. Ezekről nagyon szeretnék képet kapni, ha van régi felvétel vagy használható levelezőlap, úgy az is megfelel, ha ezek nem állanak rendelkezésünkre és az emlékek kiválósága ezt indokolttá teszi, akkor szívesen rászánnám a fényképeztetést. Nagyon kérem, méltóztassék ez irányban megbízható fényképészt megkérdezni, 9x12-es nagyság is megteszi.[161] Előre is hangsúlyozom, hogy módomban áll az anyagi ellenszolgáltatást azonnal elintézni. Méltóztassék a nálam fennforgó nehézségekre való tekintettel megbocsátani, hogy e kérésemmel terhelem. Marosnémetivel kapcsolatban említeni méltóztatott egy Steller nevű építészt. Lehetséges volna-e erről a mesterről valamivel többet megtudni? Lehet-e kapcsolatot találni közte és a Békésben működő Steller András közt? Az emlékek felsorolása után méltóztatott említeni báró

161 A levél mellett Kelemen Lajos kézírásos feljegyzése. „Zádor Annának. Kisebb képek á 20. 1. A főtér nyugati oldala, a Jósika-házzal. 2. „déli soráról és a Belközép utcából részlet a Minorita templomig. 3. A k[olozs]monostori Kálvária épülete. Nagyobb á 35. 1. A városháza. 2. Ág. ev. templom. 3. Kéttornyú ref. „. 4. R[ómai]K[atolikus] Lyceum (1821)” ROLKMI Fond 593. Dosar 92.

Huszár Pálné őméltósága fényképgyűjteményét. Nagyon szépen kérem, méltóztassék alkalomadtán ezt újból megtekinteni és ennek alapján esetleg további emlékekre a figyelmemet felhívni.

Zavarban vagyok, ha hálámat és köszönetemet szavakkal próbálom tolmácsolni. Méltóztassék el nem múló hálámról találó és kifejező szavak nélkül is meggyőződve lenni.

Maradok legmélyebb tisztelettel dr. Zádor Anna
Budapest II.
Rózsahegy u. 1/b

Kézírásos levél. ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Címzés: Nagyságos dr. Kelemen Lajos egyetemi főlevéltáros úrnak Cluj Calea Motilor 16. Romania. Feladó: dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsahegy u. 1/b

Zádor Anna levele Kelemen Lajosnak
(Bp., 1940. október 23.)

Méltóságos Uram!
Méltóztassék megengedni, hogy csatlakozzam –, ha személyes ismeretség nélkül is – azok nagy számához, akik Méltóságodat őszinte tisztelettel köszöntik a mai nagy nap alkalmából.[162] Méltóságod az elnyomatás súlyos éveiben olyan megértéssel és áldozatkészséggel segített engem abban, hogy munkámat, ha súlyos akadályok között is, de valahogyan mégis folytathassam, hogy meleg hálámhoz a visszatérés boldog pillanatában csak az az őszinte óhaj csatlakozhatik: adassék meg, hogy Méltóságod sokáig és jó egészségben folytathassa munkáját a megnagyobbodott ország és az egész magyarság érdekében.

Isten áldását kérve további működésére, mély tisztelettel köszönti Zádor Anna
1940. okt. 23.

Gépírásos levél autográf aláírással Dr. ZÁDOR ANNA fejléces levélpapírján. ROLKMI Fond 593. Dosar 97. Címzés: Méltóságos Kelemen Lajos főigazgató úrnak Kolozsvár Egyetemi Könyvtár. Feladó: Dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsahegy u. 1/b

Kelemen Lajos levele Zádor Annának
(Kolozsvár, 1943. május 21.)

162 Az MTI 1940. október 23-án tette közzé, hogy Horthy Miklós kormányzó a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Kelemen Lajos történettudósnak a történettudomány terén szerzett kiváló érdemeinek elismeréséül a Corvin-lánc kitüntetést adományozta. Zádor Anna ebből az alkalomból köszöntötte kolozsvári támogatóját.

Igen tisztelt Nagysád!

Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetéről írott hatalmas kötetet, melyet – sajnos – csak napok múlva tudok olvasni, mert legnagyobb elfoglaltatásaim közepette kaptam.

Mint a gyermek, a képeket futottam át csak. Gyönyörű anyag!

Nem mertem olvasásába fogni, attól tartva, hogy belémerülök s mulaszthatatlan dolgaim rovására olvasom. De pár nap múlva arra is sor kerül.

Ha tudom, hogy ez a szép mű sajtó alatt van, nehány adattál még járulhattam volna hozzá. Legközelebb a szomszéd Szászfenesen az ép[p]en 100 éves Mikes grófi udvarházat és szép melléképületeit fotografáltattam. Képe is megjelent most s el fogom küldeni.

Én nem tudom, vajjon elküldöttem volt-e a Hunyad megyei gr[óf] Gyulay Lajos által építtetett marosnémeti s a Maros-Tordai koronkai gr[óf] Toldalaghi udvarház (1835) pár rövid adatát? A kolozsvári kéttornyú ref[ormátus] templom mesterét is megkaptam egy kolozsvári 1847-i naptárban, Kagerbauer Antalban, a jó kolozsvári mesterben.[163] Most itt az itteni újklasszikus házakról dr. Entz Géza a múlt héten fejezte be egy népszerűen írott cikket, mely a Kolozsvári Szemle legközelebbi számában fog megjelenni. Figyelmébe ajánlom.[164]

Könyvüket – ha reáérek – lehet, hogy ismertetem, vagy legalább erdélyi anyagáról szeretnék pár sort írni.

Nagybecsű figyelmét, szép ajándékát hálásan köszönve maradok – kezét csókolva – tisztelője Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1943. május 21. éjjel.

Kézírásos levél. MTA KIK Kt. Ms 6394/292.

163 Pontosítva lásd *Kolozsvári natpár [sic!] 1849ik évre* i. m. 28.

164 Entz Géza: Kolozsvári késő barokk és újklasszikus házak. *Kolozsvári Szemle,* 2. 1943. 112–125. Hasonló témakörben született meg Judik Máriának az 1950-es években írott és fél század múlva megjelentetett, Zádor Anna könyvét is felhasználó dolgozata: Kolozsvár klasszicista-empire kapui. *Erdélyi Múzeum,* 57. 1995. 17–28.